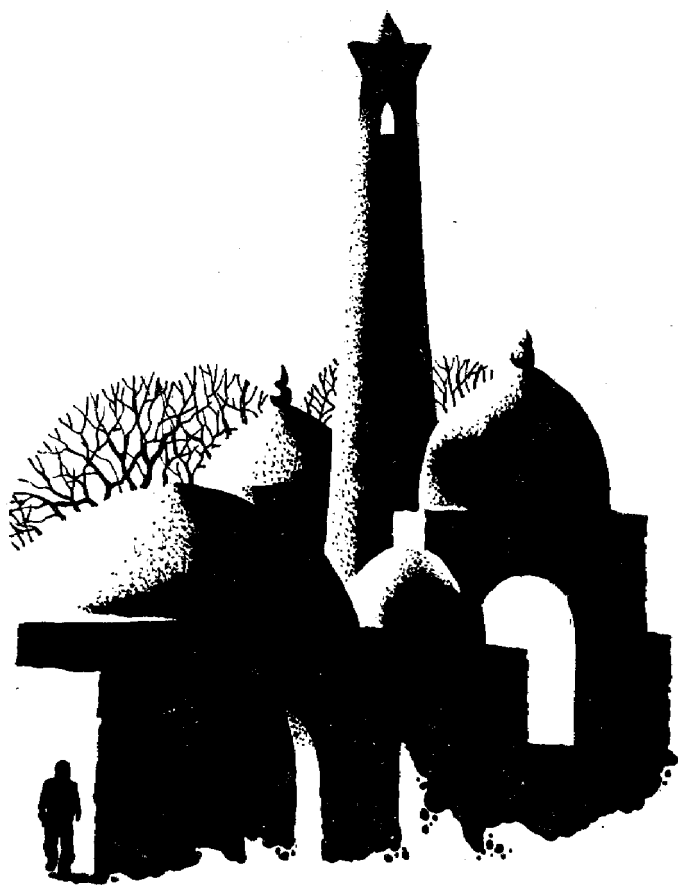

Саид
АҲРОРИЙ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

Истиқлол қаҳрамонлари

САИД
АҲРОРИЙ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2001

Таҳрир ҳайъати:

*Озод Шарафиддинов, Наим Қаримов, Бегали Қосимов,
Дилором Алимова, Суннат Аҳмедов, Шуҳрат Ризаев.*

Ушбу китобга 20-йиллардаги маданий ҳаракат иштирокчиларидан бири муаллим, журналист ва драматург Муҳаммад Саид Аҳрорийнинг сара асарлари жамланган. Миллат қайғусида битилган бу асарлар қарийб олтмиш йил мобайнида халқдан яшириб келинган эди. Истиқлолимиз неъматларининг бир меваси сифатида бу асарларни тўплаб, китобхонларга етказиш имкони туғилдики, уни чоп этиб, сиз азиз ўқувчиларимизга тақдим этмоқдамиз.

Тўплаб, нашрга тайёрловчи Холида Аҳророва

**Тақризчи: филология фанлари доктори, профессор
Бегали Қосимов**

НАШРИЁТДАН

Нашриётимиз Сиз, азиз мухлисларимизга «Истиқлол фидойилари» туркумидан бир неча китоб тайёрлаб, ҳада этган эди. Маълумингизким, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний каби улуғларимизнинг ҳаётлари ва сиёсий, ижтимоий, маърифий, адабий фаолиятлари муҳтарам адабиётшунос олимларимиз томонидан кўп йиллардан бери ўрганилиб, таҳлил этиляпти. Уларнинг Ватанга, миллатга бўлган чексиз муҳаббатлари, авлодларнинг келажаги ҳақидаги қайғуришлари, она тилининг бошқа жаҳон тилларидан кам эмасликларини исботлаш учун тинимсиз курашлари сиз азизларга имкон даражасида етказилляпти. Аввал нашр этилган китоблар ана шу илмий тадқиқотларнинг самараси эди. Эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу китоб аввалгиларидан бир оз фарқланади.

Китобдаги мақолалар, шеърлар XX асрнинг 20—30-йилларидаги вақтли матбуотни ўрганиш оқибатида тўпланди. Шу боис Сиз, муҳтарам ўқувчиларимизнинг диққатини бир масалага қаратмоқчимиз. Эътибор бермоқ лозимки, мазкур мақолалар маълум бир муносабат билан газета ёки журнал учун ёзилган. Фикрлар оқимининг шиддати ҳам шунга яраша бўлган. Айрим ўринларда эса изоҳталаб сатрлар ҳам учрайди. Масалан: «Яшамоқ орзуси» деб номланмиш мақолада «Умрида ҳарб кўрмаган халқимиз» дейилган сатр бор. Бундан халқ умуман уруш, жанг нималигини билмаган экан, деган хулосага бормаслик керак. Адиб бу ўринда биринчи жаҳон уруши даврини, янги уруш аслаҳаларини назарда тутади.

Китобга тартиб бериш чоғида, сарғайиб кетган, айрим ерлари йиртилган газета-журнал саҳифаларидаги баъзи сўзларни ўқишнинг, тиклашнинг иложи бўлмади. Шу сабабли жумла маъносидан келиб чиқиб, қавс ичидида сўз ёзиб қўймакка журъат этдик, маъзур тутгайсиз-

лар. Шунингдек, ҳозирги кунда тушуниш қийин бўлган айрим сўзлар ёнида, қавс ичида изоҳ бериб кетмакни лозим топдик. Мазкур китобга улуғ адибнинг барча асарлари жамланмади, балки саралаб олинди. Яна ўнлаб мақолалар, шеърлар, пьесалар келажакдаги илмий тадқиқотлар самараси тариқасида тўлиқ нашрдан чиқса ажаб эмас.

«Биз бугун шу табаррук зиёратгоҳда туриб, озод ва эркин Ватан учун жон берган шаҳидлар руҳи олдида бош эгиб, уларга ўз ҳурмат-эҳтиромимизни бажо этамиз. Бу зиёратгоҳни биз қатағон қурбони бўлган, жисми олис-олисларда қолиб кетган Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори, Усмон Носир, Убайдулла Хўжаев, Саид Аҳрорий, Боту, Исҳоқхон Ибрат, Элбек сингари юзлаб юртдошларимизнинг ҳам рамзий мазори сифатида қабул қилмоғимиз керак, деб ўйлайман».

(Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг «Шаҳидлар хотираси» ёдгорлиги мажмуасининг очилишига бағишланган маросимда сўзлаган нутқидан.)

ИСТИҚЛОЛ ОДАМИ — САИД АҲРОРИЙ

Ёзувчи Саид Аҳрорий — Муҳаммад Саид Абдурашидхўжа эшон ўғли — менинг отам бўладилар. Ўзбекда бир гап бор: «Бир йигит қирқ йилда бунёд бўлади». Ушбу ақидадан келиб чиқилса, қўлингиздаги китоб муаллифи Саид Аҳрорийнинг ҳали йигит ёшига етмасидан қилиб улгурган бир олам фаолиятидан дарак топганимда ҳайратдан ёқа ушладим. Айтишларича, 1920—1930-йилларда Саид афанди деса Тошкенту Бухоро ва Самарқандда етти ёшдан етмиш ёшгача билган ва ардоқлаган. Унинг бошига тушган жабру жафолардан ҳужжат қутилардаги битиклар туфайли огоҳ бўлганимда — ўттиз олти ёшида «халқ душмани» деган тавқи лаънатга гирифтор қилиниб, 1931 йилнинг 23 майида отиб юборилганидан хабар топганимда бутун вужудимга оғриқ кириб, руҳимда тўлғоқ бошланди. Мен ўн йил давомида ўрганган ҳужжатлар мустабид тузумнинг азим Туркистон фарзандлари бошига солган мусибат мезони қай даражага етганидан гувоҳлик беради ва ёлғиз менинг қалбимдангина эмас, яқин тарихимиз саҳифаларидан ўз ўрнини олиб, ундаги айрим бўш варақларни тўлдиради.

Ҳужжатларни ўрганишни давом этарканман, Муҳаммад Саиднинг лешонасига тақдир битган ёзувларга лол қоламан. Ҳаммаси худди саргузашт романлардаги каби. Чор Россиясининг авахтасидан қочиб келиб, советларнинг бутун Туркистон авахтасига тушиб қолди ва бу

тузумнинг халқлар турмаси эканлигини англаб етиб, бу тузумга қарши кураш бошлади, «Миллий истиқлол» ҳаракатида фаоллик кўрсатиш йўлини танлади. Буни ўз мақолалари билан «Изчилар тўдаси» — ёшлар уюшмасидаги фидойиликлари билан олиб борди. Ана шу каби хатти-ҳаракати, «Миллий истиқлол» уюшмаси аъзолари билан биргаликда буюк Туркистонни мустабид тузум зулмидан озод этиш йўлидаги фаоллигини қирқинчи пайида бўлганлар 1929 йилдаёқ бу ҳаракатнинг илдизини қўпоришга киришдилар ва 1929 йилдан то 1931 йил бошигача бу ҳаракатнинг 87 аъзосини ҳибсга олдилар. Улар орасида Саид Аҳрорий ҳам бор эди. Саид Аҳрорийнинг ҳибсга олинганидан оиласи беҳабар қолди ва бу ҳол узоқ йиллар мобайнида ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича давом этди. Ҳуррият туфайлигина бу сир-синоатлар маълум бўлди.

Қўлингизга етиб борган ушбу китоб муаллим, журналист, драматург ва дипломат Саид Аҳрорийнинг бор-йўғи ўн уч йиллик меҳнат фаолияти давомида ёзган, олтинчи йил бедарак йўқолган деб ҳисобланиб келган чоғида, республикамиз газета ва журналлари тахтамларида халқ кўзидан панада қолиб кетган шеърлари ва мақолаларининг топилган қисми, холос. Узоқ 1918 йиллардан 1930 йилларга қадар эски ўзбек ёзувида чоп этилган бу битикларни топиш ва уни кирилл ҳарфларига ўгириб олиш жуда мушкул бўлди. Ўзбекистон Республикаси Китоб Палатасидан отамнинг ўзлари ёзиб, ношир сифатида ўзлари чоп этган «Хоним—қизларимизга тортиқ» деган оила китобининг биринчисини топдим, шу китобнинг «Совчи» номидаги иккинчи китобини тополмадим.

Бундан ташқари, хонадонимизда сақланиб келган бир дафтарда, лотин алифбосида ёзилган шеърлар ва «Қизил аскар» деган олти пардали драма сақланган. Бу драма 1929 йилда Самарқанд шаҳрида сахналаштирилган. Драмадаги бош рўлларни Аброр Ҳидоятов (Болта рўлида) билан Сора Эшонтўраева (Розия рўлида) ижро этганини аниқ биламан. Болалигимизда ўша даврда чиқадиган журналлардан бирида шу спектаклга ёзилган тақризни ўқиганман. Шокир Еқубов билан ҳамкорликда ёзиб, чоп этирилган «Бухоро жўғрофияси» (1923 й.) деб аталмиш дарсликни ҳануз топганим йўқ. Булардан ташқари, яна «Тилингизга кўйдирги чиққанму» (1921 й.), «Турмуш йўлинда» (1921 й.), «Ҳарбий ишларимиз ҳам алмашсин» (1921 й.), «Қоронғиликдан ёруғликка»

(1926 й.), «Тарихий ёқдан кўриниш» (1926 й.), «Бухорои Шариф» мақолаларининг чоп этилганини биламану, лекин қарийб ўн йил изланиб ҳам тополмадим. Хуллас, изланиш ҳаётим поёнига етгунига қадар давом этадиган кўринади.

Ун йил давомида изларини излаш жараёнида отамнинг 1921 йилда Бухоро шаҳрида ўз қўллари билан тўлдирган анкеталарини топиб танишиш насиб этди.

Уч ёшимда бедарак кетганликлари туфайли биз — уларнинг фарзандлари отамизнинг тақдирларидан тамомила беҳабар бўлганмиз. Мана энди анкетадаги битиклардан англашимча, отамиз — Муҳаммад Саид Аҳрорий 1895 йилда Арабистонда таваллуд топиб, Туркистоннинг Хўжанд шаҳрида истиқомат қилган эканлар. Битикда кўрсатилишича, савдо ишлари билан машғул бўлган Абдурашидхўжа эшон бувамиз чор Россияси таъқибига йўлиққан бўлсалар керакки, Ҳаж сафарига кетганларича юртга қайтмаганлар, ўғиллари Муҳаммад Саид таваллуд топгач, 1897 йилда Истанбулга кўчиб ўтганлар. Отам шу ерда гимназияни ва ҳарбий билим юртини тугаллаганлар, 1914 йилда жаҳон урушида қатнашганлар.

«Банданинг боши — Аллоҳнинг тоши» деганлари қанчалар ҳақ экан. Саид Аҳрорий ўн тўрт миллий истиқлолчи қаторида ўн бешинчи бўлиб, 1931 йили 23 майда Москва шаҳрида РСФСР жиноят мажмуасининг 58-моддаси, 4-банди билан отувга ҳукм этилган ва ўша йилнинг 13 майида отиб юборилганликларини аниқладик. Бу фожиали қисматдан олтмиш йил мобайнида онам Вазираҳон ая ҳам, биз 4 фарзандлар ҳам беҳабар эдик. Хайрият, Истиқлолга эришдик.

Кунини кеча шаҳидлар хотираси мажмуасининг очилиш маросимида Президентимиз Ислам Каримов томонидан Саид Аҳрорийнинг хизматлари эътироф этилиб, муносиб шоҳсупадан ўрин берилганлиги адолатли давлат қураётганимизни ёрқин далили бўлиб, қалбларимизни ёритди.

Қўлингиздаги мазкур рисола икки журналист, отабола Саид Аҳрорий ва Холида Аҳророванинг ҳурриятимиз ўн йиллигига тухфаси деб қабул қилгайсизлар.

Отам Саид Аҳрорийнинг 1918 йилдан то 1930 йилгача «Турк сўзи», «Иштирокиюн», «Учқун», «Бухоро ахбори», «Озод Бухоро», «Зарафшон», «Қизил Ўзбекистон» газеталари, «Аланга», «Маориф ва маданият», «Маориф ва ўқитғувчи» журналлари қатида қолиб кетган шеър-

лари ва мақолаларини топишда менга холисона кўмак берган журналистика фахрийси Абул Бозоров, Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси миллий кутубхонаси ходими Раҳим Аҳмедов, Ўзбекистон Республикаси Китоб Палатаси ходими Сайёра Зокирхўжаеваларга миннатдорчилигимни билдираман.

Холида Аҳророва

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
маданият ходими

I. МИЛЛИЙ ҲИССИЁТ ВА ИСТИҚЛОЛ МУҲОФАЗАСИ

(Сиёсий ва ижтимоий аҳволга доир мақолалар)

ЯШАМОҚ ОРЗУСИ

Бугун Туркистоннинг янги сезгиси, катта бир тилаги, ҳар нарсадан муқаддасроқ бир орзуси бор: яшамоқ... Икки йилдан бери ёқамизга ёпишган қимматчилик таъсири билан мамлакатимизнинг қора халқи ҳам яшамоқ учун кўп ғайрат қилмоқ керак эканлигини тақдир этди.

Бурунги вақтларда халқимиз табиатнинг ҳисобсиз нозу неъматлари билан парвариш топганлар. Мамлакатимизда ҳар хил озуқ нарсалари асосдан мавжуд бўлгани учун бир кун келиб бир луқма нонга муҳтож бўлишини ўйламаганлар. Шу тариқа тарбият кўрганлари тўғрисида бу жойлардан ўзгасини танимаган ва, балки танимоқни хоҳламаган кишилар очлик балоси билан замонанинг ҳамма вақт бир равишда ўтмаслигига, ер юзида ҳар нарсанинг замонага тобеъ эканлигига улур бир эътиқод пайдо қилдилар. Бу эътиқод борган сари ҳар кишининг фикрига ўзга бир ип билан боғланмоқ, бошқа миллатлар билан аралашмоқ эҳтиёжини ўрнаштирди.

Вақтида ҳожиларимиз Ҳажга борганларида ёлғиз диний бир вазифани жойига етказмоқни ўйлаганлари учун ҳаждан ўзга заруриятимизга аҳамият кўзи билан қарамас эдилар. Бинобарин, қайтишларида у муборак ерларнинг замзам, отру тасбеҳларидан бошқа бир ҳадяни келтирмас эдилар.

Ҳолбуки, умумий ҳарбнинг таъсири остида ҳар синф халқимизнинг димоғида бундан бус-бутун айри бир фикр, юрагида бунга ўхшамаган ва лекин ҳаёт учун кераклироқ сезгилар қарор топди.

Авваллари бурнининг учини кўра олмаган кўзлар озуқсизликнинг кучи билан тоғларнинг орқасини кўра бошлади. Муҳорабанинг Туркистон халқига шундай кўрсатдики, ҳангомаларнинг энг биринчиси, рабочий масаласи эди. Умрида ҳарб кўрмаган халқимиз сўнг замонларнинг муҳорабаларини бурунги паҳлавонлик ва қилич-бозликдан иборат билганлари учун илк фурсатда ҳаддан ташқари кўрқдилар. Бечораларнинг кўрқмакка ҳам ҳақлари бор эди. Чунки улар умрбод қўлларига бир яроғ олганлари йўқ эди, ҳам кучли кишиларни бир ҳамла билан

ерга йиқитатурган бир куч эгаси эмас эдилар. Лекин (фронтга боргач, ишнинг ҳақиқатининг ўз ўйлаганларидан бус-бутун бошқа эканлигини англадилар. Билсаларки, ҳарб бир ҳийла ва зафар бир усталикдан иборат экан. Ҳарб майдонида одам болалари бурунгидек саф-саф бўлиб, бир-бирларини гурзи билан урмас, қилич билан чопмас эканлар. Аскарлар ўзларини асрамоқ учун одам бўйи тупроқни ковлаб ичига кириб, кичкина бир тешикдан душманларни кўзлаб урурлар экан. Ўзини панага олган аскарларни кўрмак учун душманлар аларнинг тепасига учғичлар юбориб кўрар экан, турган жойларидан баландга одам ўтиргизиб, узоқдан отилган ўқларнинг оқупларга таъсир қилгон-қилмаганлигини билар эканлар... бул олиб юрилмасдан, йиқилиб турмасдан ғоз (газ) бўмбалари билан бир-бирини заҳарлар эканлар... Бутун бу ҳунарлардан бошқа баъзи вақтларда аскарларнинг юз минг машаққат билан бир-бири устига ҳужум қилишларини, йиқилиб туришларини ҳам кўрдилар. Булар бўш ерга машаққат тортган ва бир неча йўлдошларини талоф қилган бўлсалар ҳам ўзлари учун бир фойда таъмин қила олмасдан қайтдилар. Лекин бир неча ойлик ғурбат ва тажрибаларнинг сўнггида англадиларки, киши яшамоқ учун бошқасини ўлтирадур. Уйда ўтирмоқ учун ернинг остига кирмоқ, орқа-усти юмшоқ кўрпада ётмоқ учун кўкрагини тиконларга босмоқ, оёғини узатмоқ учун кеча-кундуз юрмоқ, отга минмоқ учун елкасида пудлаб юк ташимоққа мажбур этадирлар.

Бутун бу жанжалларни кўрган ва жафоларга гирифтор бўлиб, саломат юртимизга қайтгон йигитлар курашларнинг ҳаммасини ўртоқларига, ҳамсоя ва танишларига оғизларини кўпиртириб ҳикоя қилгонлар, буларнинг ҳеч бирисининг йўқлигидан шикоят қилуб юракларимизни ёндурдилар.

Бу ҳаёт қаҳрамонларининг кўрганларини бизга ҳикоя қилишлари табиий бизда бир оз яшамоқ ҳиссини яратди. Лекин ҳарбнинг таъсири ёлғиз бу даражада қолмади. Мунчалик бир тазйиқнинг таъсири каби эмас эди. Мухорабалардан бири яшамоқ ишқидан ажраб ётган бир миллат учун шунчалик бир кўргу билан яшамоққа азм қилмоқ мумкин эмас эди. Ҳар ҳолда уйқудан уйғотмоқ учун кўзимизни бирдан очадирган бир шапалоқ урди. Бу шапалоқ, шубҳасиз очликдир, бу мусибат илкисидан ҳам қаттиқроқ ва таъсирлироқ, бундай саналардан бири бир қишлоқдан бир шаҳарга кетмакни хоҳламаган ҳар бири бир сабоқ бўлиб, кимиси ички Руссияга ва кимиси

Сибириёгача сафар қила бошлади. Балки йўллар очиқ ва бошқа мамлакатлар тўқроқ бўлса эди, ўн миллўнлик бир карвон қилиб ҳижратга бошлар эдик. Аммо борғон ерларга бурунги оталаримиздек кучимиз бирлан кира олмас, балки у ерлардаги халқнинг ҳимматини тилаб қолар эдик. Яъни эски ҳолимиздан ҳам баттар зиллатни бўйнимизга олиб, том маъноси билан ўлар эдик. Энди... кетган ерлардан елкаларига ун қопни буклаб келган одамлар Челябинскийгача кетиб мудҳиш бир (мудҳиқ) бўлдилар. Бир Сибир ҳожиси мамлакатга қайтганида марҳаматсиз бир танқидчи бўлди. Шу муносабат билан бошқа шаҳарларга қарши Туркистоннинг интизомдан бус-бутун маҳрум эканлиги, ўзга халқлар олдида бизнинг инсон деб ҳисоб қилинмаган эканлигимиз тўғрисида ҳар оғиздан бир довуш чиқа бошлади. Елкаларида бир неча ифтиролар (туҳмат)га гирифтор бўламиз. Ўзгаларнинг назарида бизнинг бу тўғри ҳаракатимизнинг катта бир хато, балки афу қилинмайдирган бир жиноят шаклида кўринар эканлигига шубҳамиз йўқдир.

Биз миллий ҳиссиёт ва истиқлолимизни муҳофаза қилиб яшамоқ, истагимизга ва бу орзуи муқаддасимизга бор кучимиз билан, қаттиқ бир жиддият билан ёпишиб, керак бўладирган чораларга бош урганимизга дарҳол теварагимиздагиларнинг жони сиқилади.

Бинобарин, ҳар тарафимиздан шиддатли довушлар ва шиддатли эътирозлар бош чиқариб, бизни эски ҳолатимизга қайтармоқчи бўлиб, қўрқита бошлайдилар. Ўзлари учун, ўзгалар учун фидокорлик, мозият ва қаҳрамонлик деб қабул қилинган бу ҳаракатлар тобдилу нақдис қилиниб, бошга кўтарилган бу ҳислар бизнинг учун бир ақлсизлик ва бир ҳурматсизлик деб ҳукм бериладир.

Биз яшамоқ истаймиз ва улар бизнинг маҳв бўлишимизни ҳамда ўз-ўзимизни ўз қўлимиз билан йўқ қилишимизни хоҳлайдирлар. Чунки, ўз кўзимизни ўзимизга кавлатмоқ осонроқ иш, яқинроқ бир йўлдир, ҳам чиқимсиз бир суратда ва қонсиз бир баҳо билан майдонга келади.

Николай вақтида Туркистоннинг бус-бутун маҳв ва паришон бўлганини ҳамма дунё билишган эди. Лекин бу кунги интибоҳ (уйғониш) пайдо қилган халқимизга ва хусусила, саналардан бери бўғилмоққа маҳкум бўлган, тартибпарвар ва жамоатларимизга хатолар ижод этадирган, жиноятлар иснод қиладиганлар, эски идорага ҳеч бир хато топа олмас эдилар. Ҳатто ўлкамизда

мудҳиш ариқлар суратида мингларча маъсум ва маълумларнинг кўз ёшлари оқиб турганида яна довушларни чиқармаганлар эди.

Аммо, бугун мамлакатимизда бир зиндалик асари бор, халқимизда ўтканлардек, фалокатлардан мутаваллид (туғилган) бир интибоҳ ҳосил бўлган. Яшамоқ ишқи юракларимизда оловлана бошлади ва бизни янги бир фидокорликка савқи (йўналтирмоқ) этмоқдалар. Шул ҳаракатимизни шубҳасиз бир неча бадбинлар миллатимизнинг, тараққийимизнинг баъзи душманлари ҳатто, жиноят деб бақришадирлар.

Биз бу навъ фасодларнинг юрагидан чиқадиранг шундайин фарёдларни, бу қабил (монанд) таън (маломат) ва ташбиҳларни ҳеч бир вақт виждонлик кишиларнинг овози деб қабул қилмаймиз. Чунки, ҳозирда қулоқларимизда, юракларимизда, руҳларимизда титраган бир овоз бор-ки, у-да Ватан ишқи ва қаҳрамонлик муҳаббатидир. Баъзи бадхоҳларнинг (нияти бузуқлар), душманларимизнинг ҳирсларини, нафсларини ва ғаразкорликларини акс эттиратурган овозларига қарши қанча лоқайд ва таҳқир этилган ҳуру олижаноб виждонларнинг покиза ҳирсларигада у даража аминмиз.

Ҳурриятимизни талаб қилишимиз (уларча) бир қабоҳат, мухториятимизни қўлдан бермаслигимиз бир қабоҳат, хориждан ўзимизга керакли таълим ва устодларни келтиришимиз қабоҳат, ниҳоят катта бир қувват пайдо қилмоққа бошлашимиз ҳаммадан катта бир қабоҳат бўлиб кўринадир. Чунки, эмди ҳар кимга алданиб юрмаймиз ва ҳаддан ташқари истифода қилолмаймиз, чунки биз ҳам бошқа миллатлар орасида бир мавқеъ тутмоқ учун барча овозимизни кўтариб, ҳаққимизни тилаймиз.

Бутун бир хотираларни арз қилмоқдан мақсадимиз халқимизни орзу қилган ишонишига ноил бўлмоқ учун жиддий бир суратда ҳозирланмоқдир. Бунинг учун деймизки, орзу қилган итоатимизга яраша илгариде шундоғ аҳамиятлик маъноларни англамоқ мажбуриятида қоламиз. Балки, булардан муҳимроқ ва қўрқинчлироқ ҳолатларга маъруз (арз) қиламиз.

Ҳозирда бутун бу сўйланган маънолардан ҳеч бири-сига йўлиққанимиз йўқдир. Аммо, ҳар эҳтимолга қарши буларни ҳам кўз олдида тутиб, шунга кўра ҳаракат қилмоқни хоҳлаймиз. Бир ишнинг таҳлика ва маънолари ўйланмасдан ҳаракатга бошланса, ундан матлуб (исталган) даражада фойда ҳосил қилиб бўлмас. Хусуси ила

Биз, Туркистон халқи, ҳар хусусда бошқа миллатлардан кўпроқ фойдаларни оз бир вақтда қўлга олмоққа муҳтожмиз. Чунки, биздан (бошқа) қоронғу бир миллат қолмади. Агарда бугунги уйғонишимиз билан бошқа миллатларнинг икки йилда ишлайдиган ишини бир йилда тамомламасак, яна шу кўйинда қолганимиз—қолган. Бунинг учун ҳозирдан бу навъ сафсаталарга қулоғимизни тескари қилиб туришимиз керакдир. Бу сўзларнинг, бу шикоятларнинг бутун таъсири ёлғиз айланиб-айланиб оёқ остига тушмоқдан иборатдир. Модомики, биз шу кунлардан бошлаб яшамоққа азм қилдик, бундан сўнгра бизни маъюс қиладирган, йўлимиздан тўхтататурган ҳеч бир вақт, ҳеч бир маън (тўсиқ) бўлмаса керак. Биз яшамоққа азм этганимизни бу тариқа маъноларни йиқитмоқ сурати ила исбот қила оламиз.

1918 йил, май.

ИНГЛИЗЛАРНИНГ СЎНГ УМИДИ

Исломлар (мамлакатлари) сиёсатини йўқотган кунинглизлар дунёнинг ёруғ юзига чиққан эдилар. Сиёсати мазмаҳал бўлган мусулмонларнинг бойлигидан фойдаланмоқ йўлини ҳамма Оврупо ҳукуматларидан бурунроқ инглизлар кашф этиб, таъқиб қилган сиёсатларининг соясида имкониятларидан ортиқ даражада фойдаланган эдилар. Хусуси ила улар онги зиёда мусулмонлар бошлиқларининг виждонларини олтин билан сотиб олиб, халқ орасига фисқу фасод уруғлари сепмоқ тўғрисида шоёни ҳайрат бир маҳорат кўрсатдилар. Бу қиморбозларнинг ўйини бир даражада хаёлийга чиқди.

Ҳеч бир ҳукуматнинг дипломатлари совуққонлигинглиз сиёсийлари мартабасида муваффақиятлик бир роль ўйнай олмадилар. Бу уста бўрилар сиёсатларида икки йўлни тутдилар. Бир тарафдан, мусулмонларнинг орасида тафриқа (бўлиниш) ва нифоқ пайдо қилган каби дигар тарафдан, бошқа Оврупо ҳукуматларини ҳам исломларга (қарши) алоҳида отлантирдилар. Мусулмонларнинг орасида яшаган ҳулиганлар (жиноятчи, безорилар) бу аҳволларнинг ёрдами билан мусулмон халқининг ва ҳукуматларини бир-биридан жудо қилдилар. Бир тарафдан, Оврупонинг бошқа очкўз сиёсийлари ҳам бу ноиттифоқликдан истифода қилмоқ орзусига тушуб, охирда муродларига етдилар. Русия ва Франциянинг бу хилда муваффақ бўлишлари, бир тарафдан, инглизларнинг фойдасини озайтирган бўлса-да, улар маъюс

бўлмадилар. Чунки, уларнинг ягона омиллари — қай тарихқа бўлса бўлсин — мусулмонларни йўқ қилмоқ эди. Бинобарин, бу муродга нойил бўлмоқ учун бошқаларнинг ҳар хил рақобатларини ҳазм қилмоқда эдилар...

Бутун ислом ҳукуматлари бир-бирининг кетидан мусаҳҳар (забт этиш) бўлгандан кейин (Англия) парламентусининг кўзи Туркия императорлигига тикила қолди. Энди буларнинг биринчи идеали исломларнинг ҳалифалик омонатларини муҳофаза қилғувчи Туркия давлатини ер юзидан кўтармоқ бўлди. Бунинг учун Яман арабларини ишғол этиб, Туркияга қарши оёқлантирдилар. Ундан кейин арманларга ҳам қироллик ваъда этиб, аларни қутқулантирдилар. Лекин ҳар икки ишларида ҳам ёлғиз ўз ақчаларинг исроф қилмоқдан ва мусулмон қонини тўкмоқдан бошқа бир фойда таъмин қилмадилар. Турклар маҳв бўладиган ерда интибоҳ (хушёрлик) пайдо қилиб, бор қувват ва мавжудиятлари билан ҳаракатлар бошладилар. Ва ўзларига лозим бўлган қувватни доҳилдан (ўз ичларидан) ва хориждан тадбир қилмоққа муваффақ бўлиб, инглизларнинг бошига етти ухлаб тушида кўрмаган балоларни ёғдирдилар. Бу муҳорабанинг бошида инглизлар иттифоқларини алдамоқда маҳорат кўрсатганлари учун, табиий, бу даражада ноумид бўлганлари йўқ эди. Лекин сўнг замонларда муҳтож араб Туркия иттифоқларининг алоҳида бўлдиги учун (Англия)нинг уруш сиёсиси чўчиган бўлса бўлдилар...

Ҳозирда инглизларнинг ёлғиз бир умиди қолди: Туркистонни истило қилмоқ сурати йла туркларнинг Хиндистонга қиладирган сафарларининг олдини тўсмоқ. Бунинг учун сўнг қувватларини Туркистонда тажриба қилмоқчилар. Лекин Ирландияда бўлиб турган ихтилолардан, йўлнинг узоқлигидан ўз аскарларини Туркистонга келтиролмай турибдилар. Сўзнинг тўғриси, улар ҳеч бир британиялик бурнини ҳам қонатмасдан зафар топмоқни хоҳлайдилар. Ҳатто мумкин бўлса, ўз ёнидаги Ирландия оташларини ҳам суматралик ва ёки ҳиндистонлик аскарларнинг қони билан бостирмоқ истайдилар... Энди булар Туркистонга кирмоқ учун Афғонистон ва Бухорога катта ваъдалар бериб алдандилар; уларга улуғ хазиналар ва кўп қурол бахш қилиб, Туркистонга юбормоқчи бўлдилар. Аҳмоқлар бу ишлари билан туркларнинг ҳаракатига монё бўлишини гумон қиладурлар.

Хунхўрлар инглизлар бу ҳаракатлар билан яна ўзларидан талофат бермасдан ёлғиз бизнинг қонимиз,

бизнинг кучимиз соясида музаффар бўлмоқни хоҳлайдилар. Агар буни ҳам қилмасалар, удум сари бўла оладурлар англизлар. Эмди яна бир неча кун умр сўрмоқ учун мазбуҳона (бўғизланган ҳайвон) бир ҳаракат қилмоқдалар. Ҳозирда алар барча хазиналарини Туркистон чўлларида тўкмоқчидирлар ва тўкмоққа ҳам бошлагандирлар, бошлаган эканликлари майдонда турибдир. Бухоро ҳукуматининг ҳеч бир вақт бугунги Совет ҳукумати билан урушмоқ қувватига молик эмаслиги ҳаммага маълум. Ҳар ҳолда Бухоро ўзига лозим бўлган аслаҳани ва ақчани Афғонистон орқали англизлардан олган бўлса керак. Агар Афғонистон... Бухоро ҳукуматларида чин мусулмонлик бўлса эди, агар алар англиз олтуларига сажда қилмаган бўлсалар эди, мусулмонликнинг ягона ҳомийси бўлган Туркия ҳукумати билан иттифоқлашиб, қадам босар эдилар. Лекин улар бу йўлда юрмасдан, бунинг акси жиҳатидан йўл ола бошладилар. Чунки Туркияда миллат хазинасини бир неча манфаатпараст кишиларнинг йўлига тўкадирган аҳмоқ бир ҳукумат йўқдир ва алар ҳеч кимга ялинмоққа ҳам муҳтож эмаслар. Туркия императорлиги (истаса) ҳамма вақт ўз қўшини билан бутун Осиёни ҳам қутқариб, маданиятга судраб чиқишга кучи бор. Бу идеяни Туркия мутафиқларининг (бирлашган, ҳалифлар, гуруҳ) ҳозирги вазиятлари исбот қилмоқдадир. Ва яқин замонда бутун маъноларга раммолларнинг (фолбин) мувофиқ бўлганини ҳам худо насиб этса ўз кўзимиз билан кўрамиз.

Инглизлар ҳозирда пулларининг кучи, Афғонистон ва Бухоронинг оёғи билан Туркистонга кирмоқчидирлар. Кирмоққа бошладилар, десак ҳам жойи бор. Сўнг кунларда Бухорога келган беш англиз вакилининг амир тарафидан фойтунлар билан қарши олиниши бу иддаомизни исботга кофий далилларидандир. Алар, таъбир саҳиҳи билан сўйламак лозим бўлса, вакил эмас, балки виждон савдогарларидир. Алар, англиз олтинлари билан Бухоро амалдорларининг виждонларини сотиб олишга келган бўлсалар керак. Эҳтимолки, англизлар Туркистонга ҳам очиқ бўлмаса-да, бунинг микробларини суқиштириб, бир неча ғофил ва аҳмоқларимизнинг виждон ва номусларини сотиб оладилар. Чунки мамлакатимизда шундоғ кишиларнинг бу қилиғини, иддаоларини адо этиб бўлмас.

Инглизлар шу ниятлари билан ўз сиёсий манфаатлари учун Афғонистон ва Бухорони алдатганлари каби бизни ҳам қурбон қилмоқ истайдурлар. Буларнинг ка-

софати билан Туркистоннинг ҳам ҳозиргача гирифтор бўлган балоларнинг устига бир уруш майдони бўлиб, оёқ остида қолмоқ эҳтимоли бордир. Чунки инглизлар туркларнинг ҳаракатини тўхтатмоқ учун бутун қувватларини Туркистон ўлкасига юритадурлар. Бунинг учун ватандошларимизнинг бу хусусда басираткорона (очиқ кўз билан) ҳаракат қилмоқларини ватан ва миллат саломати учун тилаймиз. Ҳар ким мундан кейин инглизларни пропаганда қилган бир одамни кўрса, ёлғиз ундан узоққа қочмай, инглизларнинг бу кунгача мусулмонларнинг бошига еткурган офатларини ёдга олиб, ўша мақтовчи хоиннинг сўзларини жаҳр (ошкор) қилгай.

Инглизларнинг ювош (кўринган) фойдасиз ҳаракатларига кулмак ихтиёри кишининг қўлида эмас. Лекин, бир тарафдан, бечора ватанимизнинг ҳозиргача дучор бўлдиғи фалокатлардан бошқа иккинчи бир балои азимга гирифтор бўлишини ўйлаб, юрагимиз очинадур. Бутун қувват ва қудратни ёлғиз ҳийла ва сиёсатида бўлган (толган) инглизларнинг энг сўнги умиди ҳозирда Туркистондадир. Онларнинг мозори ҳам Туркистоннинг эшикларидур.

Истиқболда инглизларнинг бу тариқа қиладурган ҳаракатларига монеъ бўлмоқни биз ҳаммамизнинг устимиздаги миллий ватаний бир вазифа деб биламиз. Бинобарин, бор довушимиз билан бутун Туркистон халқиға кўзларини очмоқларини таклиф этамиз. Акс тақдирда, кичик бир зеҳнсизлик билан ватанимизнинг поймол бўлишига сабаб бўлишимизни ҳамма вақт хотирада тутайлик.

1918 йил, июнь.

ТУРКЛИК ЖАРАЕНИ

Мамлакатимизда турклик жараёнини таъқиб этган кишилар йўқ эмас. Лекин халқимизнинг кўпроғи бу хусусдан ва бу масалани (тарихий ёқдан) билмоқдан ожиз бўлгонлиғи сабабдан, балки ҳар кимнинг бу масалани мухтасар бир суратда билмоқлиғига фойдали бўлур нияти билан бир неча сўз сўзламоқни лозим билдик. Бинобарин, бу мақоламда турклик жараёни ҳақиқдаги барча ўйлаган ва билганларимни бутун ҳақиқати билан арз қилишни (лозим топаман).

Дунёнинг ярмини қоплаган Осиё қитъасининг мухта-

лиф жойларинда бу кун турк ирқига мансуб эллик миллиондан ошуқ бир турк миллати яшамоқдадур. Бу турк насли, усмонли, озори (яъни Қафқозистон ва Озарбайжон), Қрим, шимоли-шарқ (яъни Қозогистон, Туркистон, Туркистони Чиний) туркларнинг бирлашмаларидан ҳосил бўлган. Туркларнинг нуфузлари кўп, яшаган мамлакатлари ғоятда кенг ва тупроқлари сўнг даражада баракалидур. Улар бошқа миллатлар ақлдан маҳрум бўлиб, ваҳший бир ҳолда яшаб турғонларида, нуфузлари нисбатинда кучларини орттирдилар. Дунёнинг энг ҳаводор мамлакатларини қўлга олдилар, энг баракотли тупроқларини ишлатиб, ҳамма миллатлардан кучлироқ бир ҳолда масъудона (бахтли) яшадилар. Балли... Турклар ҳамма вақт ақл ва фаросатларини ёлғиз аскарлик ва деҳқончиликка сарф қилдилар. Аммо маориф, иқтисод ва сиёсат масалаларини ўйламаганлари учун бу хусусда Оврупо қавмларининг ҳаммасидан кейинга қолдилар. Бунини (чуқур) муҳокама қилиб, узоқларга бормоққа ҳожат йўқдир. Биз, туркистонликлар, ёлғиз куч билан ғазога (диний урушларга) аҳамият берганимиз учун маданият соҳаларинда паришон бўлдик. Юртимиз ўруслар томонидан истило қилингандан кейин ҳам ёлғиз оддий бир тижорат ва зироатга қаноат қилганимиздан эски ҳолимиздан қутулмай, ундан ҳам баттар балоларга гирифтор бўлиб яшадик.

Инсонликнинг «тараққий» деган умумий ҳаракатида кейинга қолганлар жазои сазосини тортмоққа мустаҳқиқ бўлганлиги учун турклик энг бошда сиёсий ҳукмронлигини қўлдан берди. Бир неча аср бурун Шарқда ҳар мамлакат турк бошлиқларининг ҳукми ва қарорига тобеъ бўлдиғи ҳолда ХХ асрнинг ибтидоси бошланганига ҳамма турк хонликлари, тожу тахтлари ўртадан кўтарилиб, ер юзиде турк бўлароқ ёлғиз бир усмонли ҳукумати у ҳам ним мустақил бир ҳолда қолди.

Шу ҳоли билан турк ҳокимияти ҳамма қувват ва қудратига (қарамай) сиёсат тўғрисида енгилди. Турклар бу сиёсий мағлубиятдан сўнг иқтисодий бир маҳкумиятнинг остида қолиб, кундан-кунга эзила берди. Ҳар миллатда «маърифат» деган ҳаракат фикри омиллардан туғар. Лекин кундан-кун иқтисодий тазйиқларнинг шиддатли таъсири билан ҳосил бўлди. Туркларнинг кучлари озолғач, ҳамма турк душманлари кучларини аларга юкляб, қувватини камайтирдилар. Бу ўринда туркларда сиёсий ҳукмронлик (сусайди), иқтисодий маърифатпарварларнинг йўқлиги таъқиб этди.

Улар шунга ўхшаш омилларнинг таъсири остида XIX аср милодийнинг биринчи нисбинда уйғона бошладилар. Ва оҳиста-оҳиста ҳаракатга келдилар. Бу хусусда энг аввал усмонли турклари интибоҳ (уйғониш) ҳосил қилдилар. Бу табиий эҳтиёжга айни мусулмонлар маърифатпарварликка аҳамият бердилар. Ҳатто сиёсатларини маҳкамлаштирмоқ учун бундан чорак аср бурун Истанбулда туркликни тадқиқ ва таҳқиқ қилгувчи кишилар пайдо бўлди. Буларнинг орасида турклик тадқиқоти ортмоқ суратинда давом қилди. Бу хусусни Туркияда ишро миллат (миллатнинг портлаши) эълон қилинган, бу йўлнинг йўлчилари ҳаддан ошди. Бу йўлдаги ғайратлар бир неча мисли ортди. Истанбулда ва Туркиянинг бошқа вилоятларида миллатпарвар жамиятлар очилди. Жамиятлар туркликка оид ҳар турли илмларни тадқиқ қилиб, туркларнинг қозисига оид восиқаларни халқнинг кўз олдига қўйди. Турклик фикри усмонли турклари орасинда сочила-сочила кучланди. Бутун усмонли аён ва аркон давлатлар бу каби муассасаларга моддий ва маънавий ёрдам қилдилар, уламо ва фуқароси у муқаддас (курсиларига) чиқиб, туркликнинг маъносини, қийматини сўйладилар, умумхалқ миллатларини ўрганмоқ учун у ерга (шитоб) этдилар. Матбуотнинг муҳим қисмлари турклик жараёни ҳақидаги мубоҳиса тортишувларини нақл қилдилар. Булардан сўнғ Кавказ, Қрим ва шимол турклари усмонлиларнинг бу ҳукуматига қўшилдилар. Уларда улуғ қариндош тақлид қилиб мактаб ва мадрасаларни кўпайтирдилар, жамоат очдилар, хазина чиқардилар, ва алаҳусус ҳар бир восита ила турклик йўлини кенгайта бердилар. Ва замони келгач, сиёсат билан, куч билан бир-бирларига яқинлашмоққа тўғри йўл олдилар.

Бу ҳаракатлар билан туркларда манфаат (ишлари) бошланди, демакдур. (Кириб келиши) маърифат нури Овруро маданиятининг таъсири натижасидур. Сиёсий ва иқтисодий асориндан қутулмоқ учун турк дунёсидаги мактаб ва мадрасалар ислоҳ қилинди, ҳамма мусулмонга китоблар ҳар биликдан зиёда туркча бўлди, ҳар нарса турклаштирилди, яъни миллийлаштирилди. Турк жараёнида кўринган бу ҳаракатларда энг кейинга биз Туркистон ва умумшарқ турклари қолган эдик. Лекин ҳозирда бизда ва умумшарқ туркларида ҳам ҳол ва вазиятимизга муносиб миллий бир ҳаракат бошланди. Демакки, ҳар турк қалби, турклик ҳисси, турклик ишқи билан ёна бошлади. Ва ҳар турк юртида форзий бир

суратда баъзиларимизнинг юрагимизда ёнар эди. Аммо бу кун ижтимоий суратини ҳам кўрмоққа, аралашмоққа ва бу фикрни бир-биримизга англаймоққа бошладик. Бинобарин, биз ҳам истиқболимиздан амин бир ҳолда бу ёнги ва тўғри йўлда юриб биламиз. Чунки бундан буён турк болаларининг ижтимоий ҳаётда маҳв бўлмоқлари мумкин эмасдур. Ва ижтимоий яшамоққа бошлаганлиги учун муҳаққақ яқин бир замонда йўқолган истиқлол ва ҳукмронликларни қўлга олиб, сиёсат ва маданият дунёсига чиқади.

Ишончимиз комилдирки, ижтимо яшамоққа азим қилган бир куч сифатида у, кун кечагина олдириб қўйгани истиқлол ва ҳукмронликни қўлга олиб, сиёсий ва маданият дунёсига чиқади.

1918 йил, май.

ЖАДИД ҲАЕТИ БИЛАН

Аллоҳ Таоло иймон келтирганларни зулматдан нурга чиқаради. Шундай вақтлар бўлган эдики, ёмонликларнинг жамулжами ва бебошликлар тўдаси ҳукумат томонидан бизнинг — бир буюк миллатнинг жон ва номусига тегар ва бу жабр-ситамларнинг бир қисми биз фақир бечоралар (тарафига) устига шариат билан қилинган ишларимизга ҳам тегар эди ва ўзларини фаолиятларини мустақиллик мазмуни билан йўғирган ҳолда биз бечора мазлум ва бадбахт халқнинг бошига қора кунларни солар эди. Унинг бу ҳолати бечора бир халқнинг худди зулмат қаърига итариш, мамлакатни вайрон ва аҳолини паришон қилиш, Ватанни эса, бесару сомон (талон-торож) қилишдек туюлар эди. Бу қонхўр жониворлар қўлидан мазлум миллатни эзишдан бошқа ва улар тарафидан мамлакатни зулматга олиб борувчи жабру жафолар келди! У инсоният душманларининг ҳар бир феъл-атворидан ва динсиз мункирларнинг шаддотларча қилган зулмларини ўйласак, инсоннинг бадани титраб кетади.

Бугун шу нарса маълум бўлдики, улар бу миллатдан эмас ва бу миллат ҳам улардан эмасдир (яъни бу бизларга ёт унсурлардир), уларнинг фикрларидан шу нарса маълумки, улар на халққа ва на мамлакат тақдирига парво қилишади. Чунончи, уларнинг бадбахт даврасида қонхўр, золим амир ва ҳукуматнинг хоин гаддорлари ўзларининг номларини, қоғозлар (ҳужжатлар) шаро-

фатидан поклаб олиб, ўзларини ажойиб ва ғаройиб кўрсатадилар. Шу унвонлари туфайли оддий халққа «сенинг фалон қариндошинг жадидчи» ёки «фалон ҳамроҳинг жадидлар тўдасидан», дея зулм ўтказиб, ҳар турли ҳийла ва найранглар билан ғаразғўйликларини амалга оширадилар. Улар шу баҳонада фақир-бечораларнинг мол-мулкларига, нарсаларига тажовуз қилиб, ўзларига, фақирликларнинг касбу корлари ва деҳқонларнинг зироатларидан мўмайгина даромад ундириб оладилар.

Бу пулларни эса улар ўз ҳирсу ҳаваси ва ҳаммага маълум бўлган ҳайвоний разолатлар йўлида, амирнинг ҳоким синфларнинг айшу ишратлари йўлида сарфлашади. Улар бу пулларнинг ярмини зобитларга маош сифатида ва ярмини баъзи таъмағўй муллаларнинг савобига қолиш умидида сарфлаб, мамлакат хазинасига кираётган бир тийинни ҳам фуқаролар осойишталиги ва фаровонлиги йўлига сарфлашмайди.

Шу нарса ажабланарлики, шунчалик жабру жафоларни кўрган мазлум фуқаро бу зулмларни бир кун тўхтаб қолади, деб ўйлашади. Бу қонхўрлар кетганидан кейин уларнинг ўрнига бошқа бир золимлар чиқадики, улар ҳам худди аввалгидек бечора халққа зулм ўтказишади.

Э, эзилган биродарлар, эй фақир бечоралар, ахир сизлар нимага умидворсизлар, ҳазрат амирнинг келишигами? Ё сизлар яна ўша зулмли кунларни Худо бошингизга солишини истайсизларми?

Магар улар эмасми, биз ва сизни хонавайрон қилган?!

Магар улар эмасми, биз ва сизни муҳтожу фақир қилган?!

Магар улар эмасми, биз ва сизни номусимизни топтаган?!

Магар улар эмасми, обод мамлакатимизни вайрон айлаган?!

Магар улар эмасми, жадид дея бизни бир-биримиздан жудо айлаган?!

Магар улар эмасми, бир-биримизни қонимизни тўкишни ҳалол айлаган?!

У ғаддор золимларнинг ушбу рафтори, кирдикори (қилмишлари) то абад қолади ва уларнинг бу разилона (ҳукм) бошқаруви қиёматгача оилавий наслдан наслга ўтиб қолажакдир. Вақф ерлар, мачитлар ва мадрасалар ўзларининг ўрнида қолиб, улардан келадиган да-

ромадни мутавваллилар ўз фойдасига ишлатишади. Улар ўйламайдиларки, бу пулларнинг барчаси бенаво бечораларнинг дил қони эвазига тўпланган. Ҳар бир дирҳам ва ҳар бир динар бирор бир бенаво кампирнинг ва ситамгар деҳқоннинг жабру зулм чораларига чидай олмай берган пуллари дир.

Бу пуллар аслида мамлакат ободонлиги йўлида ва миллат тараққиёти учун сарфланиши лозим бўлган пуллар дир. Бу пуллар аслида дармонсиз дардмандларнинг, мазлум фуқароларнинг ва ғариб деҳқонларнинг ҳожатига ишлатилиши лозим эди. Улар нафақат (банк) жамғармадаги пулни ўз наслининг ҳирсу ҳавасига ишлатибгина қолмасдан, мамлакатнинг бой-бадавлат аъёнларига тилло ва фахрли кийимлар беришадикки, бунинг эвазига улар биз бечора халқнинг қонини жаноб олийларига юборадилар.

Чунончи, мамлакатнинг барча аҳолисига маълум бўлганидек, уларнинг бир қанчаси ўзларининг разилликлари билан рўзнома саҳифаларини тўлдириб ташлаган. У золимлар қўлидан қанчалик зулму хиёнат келмади дейсиз? Қанчалик беҳаёликлар амалга ошди. Улар бир кун келиб бу мазлум миллатнинг ғафлат уйқусидан туришини, давлат тепасига ҳақиқат салтанат қуришини билмайдилар. Шу даврлар келганда ўзларининг зулмларю хиёнат ишларига қандай жавоб беришар экан? Чунончи, агар бугунги кунда мушоҳада қиладиган бўлган у золимлар ўзининг давру давронларида бизнинг қанчадан қанча молу жонларимиз бошига етканининг ҳисобини бериша олармиканлар?! Ахир у разиллар мамлакат бойлигини бадбахт миллатнинг осойишталик йўлида сарфламадилар, балки Ватан тузини еб, мамлакатни талон-торож қилдилар. Эндиликда шу ишларни қилиб, ҳар тарафга йўқолиб кетган бадбахт золимларга худонинг лаънати бўлсин!!!

Азиз ватандошлар! Ситамдийда биродарлар, жабру жафо чеккан фуқаролар!

Билинг ва огоҳ бўлингларки, энди бундан бу ёрига золим ва қонхўр амир ва унинг аъёнлари йўқ. Уларнинг касофати, қилмишлари тугаб, зулм ўрнига адолат, истибод ўрнига ҳуррият ва озодлик бошланди. Мамлакат ишлари энди Бухоро инқилобчилари қўлига ўтди. Шундай бўлса-да, бизнинг баъзи бечора ватандошларимиз ва деҳқонларимиз ҳалигача (золим) зулмидан кўрлар мустабидлар хавфидан қўрққанидек чекка-чеккаларда овоз чиқармай, беркиниб ётишибди. Улар ҳанузгача

эҳтиросга тўла руҳларнинг овозларини эшитмай, ҳуррият майдонида жавлон урмаяптилар ва Бухоро шўро жумҳуриятининг «Яшасин озодлик!» садосини эшитма-яптилар.

Яшасин Бухоро фуқароларининг иттифоқи!

Уларнинг бирдамлиги оламга етсин! Бас, бизларга бундан кейин шу нарса лозимки, азиз Ватанимизнинг чекка-чеккаларида ётган мазлум деҳқон ва бечора фуқароларимизни келгуси сонларда ҳуррият ва озодлигимиз нашидаларидан огоҳ қилиш натижасида, уларга инқилоб маънисини нима, фойдасини қандайлигини тушунтириш. Шундан кейин ҳар бир бечора эзилган деҳқон ҳукуматнинг бошқариш тизими қандай бўлишини тушуниб олади.

Азиз биродарларим, биз ва сиз шу Ватаннинг фарзандлари эканмиз, унинг ҳар бир манфаатли ва зарарли бўлган (яхши ва ёмон) кунларида ўзимизни шерик ва ҳақли, деб сезишимиз керак. Зеро, ҳукумат бу — сизлардан иборат, мамлакат ҳам сизлардан ташкил топган, ҳукуматнинг амир қилувчилари ҳам, хизмат қилувчилари ҳам сизлардир.

Бизларга ҳаммасидан ҳам аввал шу нарса лозимки, биз ўз тилимиз ва қўлимиз билан халқнинг осойишталик йўлида сайъ ва ғайратимизни қилмоғимиз керак. Мамлакатни турли хил ёмон ниятли кишилардан муҳофаза қилмоқ даркор. Агар ҳар жойда собиқ ҳукуматга таллуқли бўлган нарса мулкларини кўрсак, дарҳол шўро маҳкамасига хабар беришимиз керак. Зероки, бу собиқ ҳукуматдан қолган ашёларнинг бариси сизларники бўлиб, уларнинг масъулияти дунёю охиратда сиз ва бизнинг бўйнимиздадир.

УРУШ ВА ЯРАШ

Инсонлар ҳар нарсадан илгари ярашга йўқсулдур. Бу яраш тонгини яна қайта қораймаслик шарти билан оқарганлигини кўрмак мумкин эмасми экан?

Асрлардан буён (урушга йўргакланган кеча) бутун томурларини, турмушининг барча унумларини даҳшатли ва қўрқувли урушларининг қўйнига ташлаб келди, неча элдан жаҳонгир давлатлар қонли урушларни қўзғаб келмоқдалар. Бироқ бу кун ҳар кимда бир андиша бор.

Кўпчилик бу маданият очунига (аламига) мундай бир қўрқувли бир қон (томчисин) сўрмакдан қўрқадир. Бутун дунёнинг тинчлигини бузувчи бўлгон барча уруш

эхтимоллари қачон ер юзидан кўтариладир, билмадим? Инсонлар уруш кўзларини кутиб телмиралар, мангулик қуёшини кўрмак учун урушнинг қуюқ, оғир, қора ва заҳарли булутларини ҳайдаб боралар.

Ҳар кимнинг оғзидан яраш сўзи, уруш товуши эшитиладир, бироқ ҳар кишининг қўлида бир уруш қуроли бор. Жуда кўп замонлар, кўп вақтларда энг қўрқувли қуроллар энг кичик сўзларнинг таъсири билан синалар, майдаланар. Балки бу кўп қўрғонларда, омборларда йиғилиб қолгон сўроқлар эртага турмуш ва инсофли давлатларнинг оғзидан тушгуси бир сўз билан шу кенг очунга мангулик бир уруш ўтқузишга хизмат этадир.

Сизга урушни арз этайми? Яхши, диққат билан тунгиз! Мана сизга бир уруш!

Ўн беш кун ичида беш миллион халқ бўғишадир. Оналар ўғулсиз, болалар отасиз, қизлар ёрсиз қолғусидурлар. Давлатлар ва шаҳарлар ер ва оловлар ичинда қолғуси, тузулишига асрлар етмаган бу маданият суянчлари, сўзлар ва замонлар билан шу инсонлар тўпларга, ўқларга қурбон бўлғусидир. Яраш-чи... айттайми?

Мана бунда бир ярашни томоша қилингиз, сўзларига қулоқ солинг-а!

Бу кун миллионлаб инсонларни номусидан айируб, оловларга солгон урушнинг наҳсли товуши кесилсун! Ота ва оналар болаларига, хотунлар эрларига қовушадилар... Бечора инсонларнинг жигарларида ёнгон уруш оловлари сўнсун. Энди инсонлар ярашнинг чоғирдан (шаробидан) ичиб, маст ва бежавотир бўлғусидурлар.

Бу сўзларни эшитар кунимиз бўлурму экан? Эҳтимолки, жуда яқин бир замон бу саволимизнинг жавобини берадир. Бироқ қандай жавоб олар эканмиз? Урушми, ярашми?

Уруш шундай бир сўздирки, сира сиёсат осмонида гуруллаб тарқалмағай! Йўқса, миллионлаб инсонлар миллионлаб ўлум қуроли бўладир. Миллионлаб оилалар онасиз, инисиз, қайлиқсиз қолғусидир. Уруш маданиятнинг шундай марҳаматсиз бир жодусидирки, бир қараш билан турмушнинг саҳифаларини қонга бўяйди.

Уруш! Бу кун обод бир ердан ўтсун, эртасига у ер хароб бўлуб бойқушлар билан тўладир.

Уруш! У қонхўр дев қўзғала қолмасун, яна бир йўл бўшатиламасун. Бўшатилса яна майдонга отиладир. Бўшатиларми, йўқми?

Маданий инсонларнинг барчаси ва энг гўзал дилбари урушнинг даҳшатли яралари билан йиқилиб, яна оёқлар

остинда эзилдими? Бу бир улуғ муаммодирки, йиллардан бери инсонларнинг бошиндан юқорида осилуб тургандир.

1923 йил.

МУСТАҚИЛ БУХОРО

7 ноябрь тарихи Бухоро учун муҳим, жуда муҳим бир кун эди. Бухоро ёшларининг нисбат шахслари билан майдонга келган иккинчи сентябрь инқилобидан сўнг «Қутулдик, мустақил бўлдик» товушлари билан бутун Бухоро халқи шодланган эди. Халққа сўйлаган турли нутқлар, нашр этилган мақолалар, узун йилларча мустамлака сиёсатини таъқиб этган бурунги Россиянинг, зolim амир ҳукуматининг зулм ва истибдод панжаси остида эзилган, маҳв бўлувга юз тутган мазлум ва маъсум Бухоро халқининг кўзларини очган эди. Ҳар бир бухоролик Ватандош ўзининг мустақил бир ҳукуматнинг озод авлодидан эканлигини тушунган эди.

Мустақил бўлганлигини тушунган Бухоро халқида дарҳол бир интибоҳ (уйғониш) бошланди. Очилган курслар ва мактабларга талабалар ҳужум этди. Оз, жуда оз, яъни икки ой ичида инсонларнинг ҳаёлига сиғмаган даражада тараққий асарлари кўрилди. Бунга далил эса, инқилоб байрами муносабати билан Регистон майдонида йиғилган ўттиз минг Бухоро халқининг кўрсатган интизомидир. Бутун мактаб шогирдларининг, ҳамма ҳукумат муассасаларининг ва барча синфий ташкилотларнинг ўзларига махсус қизил байроқларида бўлган ҳолда инсоният ҳисларини синайдирган «Шарқий»лар ўқиб вақтида исбот вужуд этиларини улуғ бир далил деб кўрсатамиз ва кўрсата оламиз. Бухоро истиқлоли ёлғиз ислом дунёси учун эмас, бутун дунё ва бутун Шарқ учун аҳамият билан қарши олинадирган бир ҳаққи ҳаёт масаласидир. Бухоро бу дунёда ҳаққи ҳаёт эгаси эканлигини вужудга келтирган инқилоби билан ва кечаги байрам муносабати ила тартиб қилинган намойишдаги мавжудияти билан исбот этди. Бухоро мустақил бўлди. Яшайдур ва яшай оладур. Яшасин мустақил Бухоро ҳукумати!

* * *

Истиқлол (Регистон) майдонида мустақил Бухоромиз ҳукумат аъзолари тарафидан сўйланган нутқлар миё-

нинда Россия Шўролар жумҳуриятининг фавқулодда сафари элчиси ўртоқ Куйбишевнинг сўйлаган нутқида Бухоронинг мустақил бир ҳукумат эканлигини ёдга олиб Бухоро истиқлолини такрор этганлари учун ташаккур этувни лозим биламиз. Мана бу кун Россия Шўролар жумҳуриятининг ҳаққи ҳаётини исбот этган миллатларнинг ҳуқуқига риояткор бўлуви, ёлғиз бухороликларни эмас, бутун шарқлиларни ҳам ўз иттифоқига жалб этди. Албатта бу ҳолнинг давоми, ўзга қўшни ҳукуматларни ҳам иттифоққа доҳил бўлмоққа ҳозирлайдир. Бухоро истиқлолининг россияликлар томонидан расмий ҳисоблануви, ҳеч шубҳасиз Ҳиндистон инқилобчилари учун ҳам бир кафолатнома ҳисобланмоқдадир. Шу ҳол, бутун Ҳиндистон афкор умумиясининг Россия Шўролар ҳукумати томонига ўтувига сабаб бўлди ва бўладир.

* * *

Мустақил Бухоронинг эй, озод халқи! Бугун бизларнинг, биз бухороликларнинг вазифамиз, ўтган кунлардан кўп, жуда кўпдир. Ҳаққи ҳаётимизни кўрсатдик ва исбот ҳам этдик. Лекин бу кифоят этмайдир. Асл вазифа бундан сўнградир. Бизлар бу ҳаққи ҳаётни, бу ҳаққи истиқлолни қанча қурбонлар, қанча фидокорликлар билан қозондик. Буни ҳеч бир вақт ёдимиздан чиқармайлик. Ҳаққи ҳаётимизни, ҳаққи истиқлолимизни қутқармоқ учун қандай фидокорликдан тортинмаган, қочмаган бўлсак, бундан сўнг ҳам ҳар қайси шакл ва сифатда бўлса, бўлсин — бу ҳаққи ҳаётни, бу ҳаққи истиқлолни муҳофаза ва мудофаа учун бу кундан тайёрланайлик. Бу йўлда жонимизни, молимизни, бутун мавжудотимизни фидо этувдан тортинмайлик. Номус билан ўлмақ, номуссиз яшамоқдан албатта афзалдир. Биз шундай бир халқлармизки истиқлолимизни муҳофаза этиб номусимиз билан яшаймиз ва ёки йўлда ўлаемиз.

1920 йил, ноябрь.

ДУСТЛИК МУНОСАБАТИ

Газетамизнинг бу саҳифасидаги табрик телеграфлари муносабати билан бир озда ўз фикримизни ёзмоқни лозим топамиз. Йиллардан берилиб ўз хон ва бекларина қўшилган жаҳонгир ҳукуматларнинг газийқ ва истибдоди остида ҳуқуқ ва башариятдан, ҳаёти ижтимоийдан ва тарбия маданиятидан маҳрум қолдирилган

Бухоро халқи ўз ёшларининг ва иштирокиюларининг (коммунистларининг) ҳиммат ва ташвиқи соясинда қўзғалуб, чин эрк ва эркинликка эришди.

Бу муқаддас инқилобнинг Бухоро учун қандай қиймат бир баҳога ўттурғонлиғи барчага белгилidir. Биз бу борада сўзни чўзмасдан фақат бутун адолатли кўзларни, виждонли фикрларни Бухоронинг саргузаштларина жалб этув билан қаноатланамиз. Шунинг баробаринда Бухоро озодлигининг Шарққа ва айниқса, байналмилал инқилоб ҳаракатларининг Шарққа томон борувина бературғон ёрдамига тегишли қиймат ва аҳамиятини эсга олмасдан ўта олмаймиз.

Барчага белгилidirки, Бухоро мамлакати асрлардан бери шарт устунда, алаҳхусус ислом оламига гоҳ илм ва фазилат, гоҳ жаҳолат тазйиқи ва гоҳ одат анъанаси билан шиддатли бир таъсир ижро эта келди. Шарқнинг ҳозирги турмуши, эътиқоди, қиёфаси ҳам даъвомизни исбот қилувчи далиллардандир. Шунинг учундирки, Бухоро инқилобининг муқаддималаринда байналмилал инқилоб ҳаракатларининг Шарқда татбиқи Бухоронинг инқилобига боғлиқ саналгон эди.

Инқилоб бўлғоч, бутун дунёнинг, айниқса, Бухоро халқининг кўзлари Шарққа қараб қолди. Чунки, ҳар ким Шарқнинг катта бир дарвозаси очилғонини билуб, ичкариларини ҳам кўрув ўти билан ёна бошлади. Орадан кўп вақт ўтмай, Бухоронинг янги туғулғон болалари Шарқдаги аҳамиятларини, кучларини, таъсирларини синовга киришдилар. Бу чоғда Бухоро Шўролар ҳукуматининг меҳнаткашлар ҳокимияти негизига бир жумҳурият эканлигини тушуниб, руҳлари кўтарилув баробаринда бурунги усул идорага қарши бўлғон кин ва нафратлари ортди. Айниқса, МҚ қурултойида бутун дунё жаҳонгирлари билан курашувда тортинмасдан бор (қувват) билан Шарқ мазлумларини қутқарув учун қатъий қарор бердилар. Бухоро халқининг бу фикр ва мулоҳазалари, бу азми қарорлари ва уларнинг чин маъноси билан ҳақсизликка қарши (эканликларини) билдиради. Буни Бухоро халқи яхши тушунди. Ҳуррият ва инқилобни бутунлай тадқиқ¹ этди. Бироқ Бухоронинг бу ўзгарувига бухороликларнинг Шарқ учун билоғон бу ўйинда шарқлилар қандай бир кўз билан қарайдилар? Мана шу савол белгили эмас эди.

¹ Тадқиқ — муқаддас тутиш.

Шундай бир чоғда эдики, биз телеграфларнинг мазмунларидан Шарқнинг улуғ мустақил ҳукумати бўлгон Афғонистон давлати олиясининг расмий сувратда Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти билан самимиёна ва биродарона дўстлиқ пайдо қилув орзусинда бўлгонлиғи ва ҳукуватимизнинг ҳам бурунғи онглошилмовчиликларидин (сарф) назар этиш эмдиликда Бухоро халқининг қатъий қарорларини юзага чиқарувга бошлағонини онгладиқ.

Ҳозирги чоғда биз мана шу дўстлик муносабатини Бухоро учун хайрли бир бошланғич санаймиз. Негаки, бу муносабат билан ёш ҳукуватимизнинг, айниқса бухоролик ватандошларимизнинг мақсад ва омиллари-нинг Шарқда бир катта ўрун қозонганига ишондик. Афғонистон давлати олиясининг бу дўстлиғи келажакдаги бутун шарқликларнинг Бухоро билан самимий бир дўстлик пайдо қилуви-на катта бир далилдир. Негаки, бу телеграфлар билан Бухоро ва Афғонистон ҳукуватлари орасунда ҳам бутун Оврупа жаҳонгирларига, айниқса инглизларга қарши (мунозара) тўғрисида тубли бир иттифоқ ясалди. Бундай олийжанобона иттифоқлар, ҳеч шубҳа йўқдирки, тезда ривож топадир ва иттифоққа бутун Шарқ мазлумлари ҳам қўшилуб, қонхўр жаҳонгирларга сўнгги ва қатъий зарбалар уриладир.

1921 йил, январ.

ВАЗИФА БОШИДА

Инқилобимизнинг тўққизинчи ойини яшамоқда эканимиз барчага белгилидир. Шуни ҳам эътироф эта оламизки, бу қисқа муддат ичида Бухорода ўз моҳиятига кўра ер юзининг ҳеч бир ёғинда кўринмаган турмуш ўзгаришлари бўлди. Ҳеч бир тарихда ўқилмоғон тарихий асарлар кўз олдинда ялтиради. Локин, буларни фақат кўрмак билангина кўнмак, буларнинг ойдинлиғи қаршисинда кўзларимни қамаштириб етмоқ афу этмоқлик бир соф давлатнинг хатосидир.

Асрларча нодон қолуб «кутайинлик» касалига дучор бўлгон Шарқнинг эмдиликда ҳатто энг оддий нарсаларга дурбинлик билан қарайдурғон давриндабиз. Гарчи Шарқнинг улуғ ҳиссалари уйғонув ҳолини иқтисоб олғон (тақозо этган) бўлуб, ҳозирда бундан ишлардаги камчилик хатолариға бир оз кўз юммоқ ҳикмат

Ва (мантиқ) юзасидан мувофиқ топилса ҳам йилнинг тўртиндан уч улушини озодлиқ сезги ва ҳаракатлари билан ўтқарган Бухорода ҳам кўҳна, софдиллик даврини яшамоқ айбдир. Ёдингиздамидир, инқилобдан аввал юрт ва эл учун қайғуруб ишлайдургон инқилобчиларнинг сони икки юзга етмас эди. Бу бир бўлак (рота) мужоҳидлар, табиий, оч ва яланғоч ташлаб, ўзлари ҳам бу ҳолларга гирифтор бўлгонлар. Ҳатто, ҳар бир инқилобда (биринчи сафда борганлар). Инқилоб йўлида қурбон бўлганлар ҳам шу бўлук сирасиндандир.

Булар инқилобдан илгари на Бухоро кўчалариға чиқа олган ва на Бухородан қочуб чиқмоққа йўл ва йўриқ топа олмас, деворлар орасинда қамалуб ётгон. Буларға яна инқилобчилар қўшилди. Юртимизда идора усуллари ўзгаргач, табиий, кўп ҳукумат ишчиларига эҳтиёж сезилди. Ўзимиздан бир оз ишга ярарли кишилар чиққан бўлсалар ҳам, улар ўлкамизга кўра денгиздан чакра (эди). Хайрият, орадан кўп замон ўтмасдан, инқилобимизға қурол билан ёрдам эткон Шўролар русияси ва Туркистон идора кишилари билан ҳам кўмаклашди. Муваққат ҳукумат, табиий булар ғайрли халқдан янги маъмурлар қўшмоқ сурати билан идорамизнинг келажақдаги тартиби тўғрисида ўз вазифасини ўтади.

Шундай бўлса ҳам, бутун бир ботурлик билан айта оламанки, бизнинг бу янги, ерли маъмурларимизнинг барчасини деярли ўз вазифа ва хизматларини ва унинг ортиндаги моддий ва маънавий масъулиятини тушуна олмайдилар, ва ёки тушунмак истамайдулар. Бу адоватни исбот этмак учундир ва дароз далиллар кўрсатмакка ҳожат йўқдир. Чунки, Бухоронинг ҳар қайси идорасига борилса, юзларча усталлардан фақат бир нечасинда ўшал бўлуксиз билан (кўлшумча) ва ёрдамчиларини иш бошида жиддият билан ишламакда эканларини ва қолгонларининг эса вазифаларига қуш кўзи билан қараб, бутун вақтларини ўз шахсий заруратларига фидо этмакда бўлгонларини очиқ кўрамиз.

Жамоат ходимлигини тақиниб юрмак осон эмас. Фақат ҳукумат хизматига кириш билан катталиқ қилиб бўлмайди. Халқ хизматига кирган кишининг ҳар нарсадан илгари ўз уҳдасиндаги вазифани чин маъноси билан адо этмак йўлини ахтариши керакдур. Чунки, бу кун масаласига ўз иқтидорини сарф этмак учун вақтида юкланган вазифа халқнинг мушкулини осон қилишлик

бордир. Мамлакатнинг барча кичик ва катта ишларини фақат чин ишчи кишилари устига юкламак қонун асосина сиғмайди.

Бу кун таассуф билан кўрамизки, Бухородаги 25 миң маъмурдан фақат ўндан бир қисми чин кўнгилдан хизмат этмакдир. Вилоятлар эса бундан баттардир. Катта ва муҳим ўринлардаги кишиларнинг кўпи ҳануз вазифасининг асосий масалалари билан машғул бўла олмаётирлар. Чунки, буларнинг қўллари остиндаги маъмурлар ўз вазифаларини ўрганмакка аҳамият бермайдилар. Бу ҳол ҳукуматни бир кун қаттиқ чораларга киришмакка, яъни ялқовлар билан оғир муомалалар қилмоқ сурати билан айрича курашмакка мажбур этадир.

1921 йил, май.

ОСОРИ АТИҚАЛАР ТЕКШИРИЛАДИР

Халқ нозирлар шўроси раиси Файзулла Хўжанинг ташаббуси билан, айни вақтда Бухорода профессор, архитектор Владимир Пасальский ўртоқлардан иборат осори атиқа ҳайъати ташкил этилгандир. Ҳайъатнинг вазифаси қадим замонлардан қолган қимматли тарихий биноларни ва бошқа бутун урфон ва маданият тарихларини изламак, топмоқ, тартибга солмоқ, халққа кўрсатмоқдир. Халқ оммасининг уни истифода этишга имкон орттирмоқдир.

Вазифа кенг ишчи оммасига эски даврлардан мерос қолгон ёдгорликларни, нафис санъат намуналарини хароб бўлушдан сақламоқ ва улардан омма учун истифоданинг заминларини ҳозирламоқ каби ишлардир; шўролар жумҳуриятининг энг муҳим бир ишидир.

Шўролар иттифоқида бу иш ўртоқ Троцкий қўли остида бошлануб, амалга қўйилгандир. Натижада жуда кўп ва катта натижаларга эришилди.

Бухорода IX—X асрлардан бошлаб текширилмаган ўрунлар ва жуда кўп қимматли осори атиқалар бўлсада, эсизким, бу кунгача текширилмасдан ва майдонга чиқарилмасдан кўплари эски кўйинча тупроқ остида қолгандир.

Инқилобдан буён Бухорода бўлган сиёсий ва иқтисодий (бўлганликлар) бундай илмий ва маданий ишларга анча монеть ташкил этди. Шундай бўлса ҳам халқ

маорифи ҳузурида бир неча мартаба ҳайъатлар ташкил этилган эса-да, тегишли мутахассис профессорларнинг бўлмаганлиги ва ҳукуматнинг кўпроқ сиёсий ва иқтисодий ишлар билан машғул бўлганлиги орқасида бошқа маданий ишлар орасида тарихий ва осори атиқа ишлари ҳам тасхир қилинган (қўлга олинган) эди.

Сиёсий ва иқтисодий бухронларнинг тарқатилгандан кейин ҳукуматимиз урфон ва маданият ишларини тузатишга қаттиқ киришди. Маориф ва матбуот ишларимиз, айниқса, бу йил бултурғидан 100 фоиз ортуқ илгари боргандур. Шундай бир вақтда тарих ва осори атиқа ишларига аҳамият бериб сўздан ишга ўтилишини кутиб турган эдик.

Ниҳоят, умидларимиз бўшга чиқмади. Шўролар иттифоқидан махсус мутахассислар келтурилиб маориф назоратининг иштироки билан ишга киришилди. Ҳайъат тарихий жиҳатдан қимматлироқ ҳисобланган йигирмалаб эски биноларни кўздан кечирди.

Бу бинолар биринчи навбатда оширилмоқ баробаринда ҳар биттаси тўғрисида илмий қайдлар ясалуб, фотография орқали расмлари ҳам тушурилди. Ҳаммасига техника жиҳатдан қаралуб, булардан ҳосил бўлган материалларга биноан ёдгорлик бўлгонларининг бузулган жойларини таъмирлаш ишлари тўғрисида ҳозирги вақтда махсус сметалар тузилмакдадир.

Булардан бошқа инқилобдан буёқ халқ маориф назорати томонидан музейхона учун йиғилган эски ва тарихий материаллар қўлга олинадир. Янгитдан бошқа ҳар хил материаллар ҳам тўплануб, мукамал тарихий бир музейхона очишга киришиладир.

Вақти билан Абдуллахон тимини музейхона биноси қилмоқчи бўлгонлар эди. Бу ҳайъат ҳам шул фикрдадир. Негаким, бинонинг ўзи-да тарихий бўлмоқ баробаринда музейхона учун мувофиқ бир ўриндир.

Бу бинони тайёрлағунга пича вақт ўтадир. Ҳайъатнинг муваффақиятини тилаб қолмоқ баробаринда қурултойгача қўлда бор материаллар билан муваққат равишда бир кичкина муддатда музейхона учун намунасини ташкил қилишларини тавсия этамиз.

Муваққат музейхона учун собиқ куйган ва янгидан таъмир этилган Азимхон театру зали бизнинг фикримизча жуда мувофиқ бўлуб, муваққат равишда ихтибосни таъмин этишга ярайди.

Ҳайъатнинг ва маориф назоратининг бу бинога на-

зари диққатларини жалб этмак билан қолмасдан мазкур бинодан музей учун муваққат равишда истифода қилиниши учун марказ иқтисод шўросинингда далолатда бўлишини умид этамиз. Ҳар ҳолда қурултой вакиллариға бўлғуси музейхонамиздан бир ўртак кўрса-тишимиз фойдадан холи бўлмағани каби кўп ҳаракат талаб қилмаса керак.

Олган хабаримизга кўра, ҳайъат матбуот орқали ўз ишининг боришини халқға билдириб борадир.

Айниқса, бу ҳайъат газета саҳифалариға қўлларидан келганча бу тўғрида тегишли маълумотлар ва қимматли расмлар беришни ваъда этди.

Тарихий ва осори атиқа ишлари Бухоронинг энг қимматли илмий бир ишидир. Бу ишнинг ярим йўлда қолмаслигини тилаб, тегишли расмий ўрунларнинг ёрдамлар бериб туришларини кутиб қоламиз.

1924 йил, сентябр.

ТАРЖИМАЧИЛИКНИНГ ИСЛОҲИ

Кўпрак идораларда — айниқса марказда — ерли тилда иш юргизишда таржимонлар катта рўл ўйнайдир.

Идораларимизда қанча таржимон бўлса, махсус услуб, махсус имло, ҳатто алоҳида бир тил қўлланадир.

Натижада бир қоғозда, бир бетда бир неча хил имло билан таржима қилғонлигини кўрмак мумкин. Ҳолбуким, неча қурултойлар томонидан янги имлони қабул қилиш тўғрисида қатъий қарорлар чиқарилди. Бу имло 1918 йилдан буёқ Ички Русияда — бизда эса матбуот ҳам мактаблардагина бутунлай амалга қўйилиб келадир.

Таржимонларнинг дуруст бўлиб бўлмағонлигини, асл нусхасига мувофиқми, эмаеми эканлигини текширган киши ҳам йўқ. Ҳолбуким, одам деган хатодан холи эмас. Айниқса, юқори идоралардан чиқадуруғон қоғозлар каби оғир иборалик ва жавобгарлик нарсаларнинг ҳаммаси ҳам мукамал адо қилинғонлигини айтиб бўлмайди. Урта таржималар, кўб жойлари таржимонлар томонидан чизилиб ва тузатилиб ёзилғон қора нусхалардан, ҳали мукамаллаштирилмаган мусулмон машиналарида ибтидоий маълумотгагина эга бўлғон ҳам ёзув машинасида янгигина ёзишга ўргана бошлаган машинисткалар томонидан кўчириб ёзиладир. Унинг хатосиз бўлиши мумкин эмас.

Майда муомала қоғозларида бундан кўз юмғонда ҳам муҳим ва бутун жумҳурият учун қонун ҳукмида, дастуриламал кучида чиқадурғон ёзувларда бир жумланинггина эмас, ҳатто ҳар бир сўзнинг, бир ҳарфнинг янглиш ёзилиши, ёким туширилиб қолдирилиши, бутун бир буйруқ ёки қарорнинг маъносини бузадир. Бу аҳвол албатта ўзига диққатимизни жалб этиши билан бирга алоҳида аҳамият беришни талаб қиладир.

Шунинг учун биринчи галда бу йўлда қуйидаги жузъий чораларни амалга ошириш тўғри келади:

1. Баъзи катта идораларда икки ва ундан ортиқ таржимонлар бордир. Бундайларни ўз идораларида бирлаштириб, таржимонлар бюрolari ташкил қилмоқ, бундай бюрolarнинг бошига ўзбек адабиётидан хабардор, тил ва имло масалалари билан яқиндан таниш бўлғон ҳамда таржима ишларида тажрибалари билан танилган бир кишини қўймоқ, бюрода таржима қилинғон нарсаларнинг адабий тил ва имло жиҳатидан тўғри ва бир хил, ҳамда асл нусхасига мувофиқ бўлиш жавобгарлигини, ҳамда таржимонларни машинада босилғондан кейин тузатиш ишини бу кишига топширмоқ.

2. Айрим идораларда ишлагувчи ёлғиз-ёлғиз таржимонларнинг ҳар 3—4 тасини қўшиб, бир бюро тузиш ва ҳамма таржимонлар билан бюрolarини марказий бир бош бюро атрофига тўпламоқ. Бош бюро орқали таржимонлик ишларини яхшилаб тартибга солмоқ (Ўзбек Давлат нашриётда шундай бир бюро тузилганлигини бултур эшитган эдик. Лекин ҳозирда бу бюронинг бор-йўқлиги бизга маълум эмас).

3. Бош бюро учун бир низомнома тузиб расмийлаштириш, уни маълум доирага қўйиш лозим. Бутун таржимонларнинг тил ва имло жиҳатларини, истилоҳларини бирлаштириш йўлида, муфассал дастуриламал тузиб таржима ишини мунтазам бир йўлга солиш керак.

4. Ушал бюрода вақт-вақт кенгашлар ясалиб, қарор ва натижалари бутун таржимонларга билдирилса, илмий марказ билан биргалашиб истилоҳлар тартиб қилинса, ҳар икки ёқдан таржима ишимиздаги камчиликларни битиришга чоралар кўрилса, бутун идоралардаги таржимонларга ва уларнинг бюрolarига раҳбарлик қилинса, бош бюрога бу тўғрида кенг бир кенгаш чақириш иши топширилиб, амалга оширилса жуда ўринли ҳам вақтли бўлур эди.

1926 йил, апрел

II. АРТИЛСИН КҮЗЛАРДАН ҲАСРАТ НАМЛАРИ

(Бадиий асарлардан намуналар)

ТОНГ ОТҚАНДА

Қоп-қора қанотларидан қайғулар оққан, афтидан қўрқувлар томган қоронғу тун битди.

Шарқнинг уча тоғларининг тепаларида оппоқ, енгил — паға булутчалар ярқиллай бошлади. Булар энди эркаланиб юзалар, эркинлаб учадилар. Ана реза-реза юлдузлар, уятчан қизлар сингари қочишиб, кетма-кет бекиндилар. Энди кўзга кўринмас бўлдилар. Биламиз, улар сирли кечалари бошланғич узоқ ўлкаларга қўноқ бўлгали борганлар. Бизда эса тонг отди, ёғдулар ортди, кундуз чоғи — ишлаш чоғи етди...

Саҳар маликаси уйқудан турди, керилиб қанотларини қоқди. Унинг шабадалари учун бизда ёруғ ва кенг бир майдон очилди. Булар қийқиришиб ўйнашдилар, оғочларнинг бутоқлари билан ҳазиллашиб, япроқларини ялтилатдилар.

Сўнгра бирдан чарчаб тиндилар...

Яна чуқур бир тинлиқ шоирнинг хаёлларин бўғди: яна товушлар, сайрашлар, шовқин-суронлар теранликларга бориб, тотли бир уйқуга кирдилар.

Қайғисизлар эсирган, тун бўйи тўполон қилишиб тонг оттирғон бўлса ҳам мен тонгни соғиниб кутган эдим. Шунинг учун бу тиниш — қисқа бўлса ҳам — менга жуда оғир, қаттиқ тегди, кўкрагимда бир олов туташтирди.

Бу жимжитликнинг кетидан (оҳ...), яна бир уйғониш сезила бошлади.

Тун кетди... Шафақ бўлди, уфқлар оқарди. Ярим умримиз бўйича ўзини соғинтирадирғон, бирдан беркиниб юрадигон қуёш чиқди. Қизил-олтун ҳаллар билан ўралди.

Қуёш чиқди... Кўз олдилари тин-тиник, ҳавода бор туманларнинг барчаси тарқалиб кетган. Ғарбнинг титроғи босилди, ҳар ёқ илина бошлади, тоғ бошларидаги қорлар оқарган сайин оқардилар...

Кундуз борлиқни силкиди, сескантириб уйқудан уйғотди, қўрқоқ юракларга ботурлиқ (эмлади), барчани ишга — хизматга ундади.

Қорлар, музлар эриб оқдилар, ерга, бизга ёқдилар,
сувлар эркин тошдилар.

Уртада муқаддас бир онд бўлиб ўтган эмишки, тун-
нинг этаклари устимиздан кўтарилиб йўқ бўлди: тева-
ракка жон кирди. Кундузни ҳаёт терандан саломлади
ва уни соғинишлар билан қучиб тўя-тўя ўпди.

1926 йил.

СЎНГСИЗ ҚИШ

Бир кун келиб барча гуллар, оғочлар кучли бир ел
билан йиқилиб ерни ўпадилар. Ёпроқлар учиб, чаман-
лар йиғлайдулар ва бутун очунни (ёруғ оламини) қай-
ғули бир тус чулғаб оладур...

Гуллар сўлуб, ўладур...

Бироқ бу сўлғун гуллар, йиқик оғочлар бир кун яна
жонлануб турли туслар билан безаналар, титроқ ишқ-
лар ва кулимсировли гуллар бир янги қуёшдан жон
топадилар, демак янгидан кўклам қайтиб келган бўлур.

Менинг ўйноқ хаёлларим, қайғу корлари билан оғу-
лонгон ҳолда учқон сайин бахтсиз руҳим ўнгмоқда ва
сорғоймоқдадир... Бироқ... Сенинг... Оҳ! Уксик руҳим,
сенинг ўз кўкламингга қовушар эҳтимолинг ҳечда йўқ-
дир.

1920 йил, ноябр.

ҚАЙТИШ

Оҳ... Эй маним жоним. Кўкнинг ўз тусини излаб уч-
гон сайин йўлингдан чиқмоқдадурсен.

Вазифа оросида нолойиқ вазифа, хиёнатдир.

Кел,

Инсонларнинг қора дунёсига қайтойлиқ,

Қуллик занжирини синдиroyлиқ!

Бу қора муҳитда ой ёруғлиги (учун) бироз қорон-
ғуликнинг қўйнига туш!

Муқаддас ишларга янгидан киришайлик!

Қайғуларга тийишли хизматларга чўмайлик!

Кўз ёшларига, қайғуларга, қонли курашларга да-
вом этайлик!

Оҳ... эй маним жоним!..

1921 йил, август.

ҚОНГА ҚОН

— Оға!

— Жоним!

— Сўйла, нима учун қайғулидирсан?

— Қаранг, очиқ кўнгилли билдия... Болагаки, шу кичкина жони билан менга дардимники сўйлатиб юрагимни билмоқчи бўладир. Ҳамда шундай бир дардни сўрайдирки, сўйлаган билан англашолмасан. Севикли иним, йўқ, менинг қайғуларим билан сен ҳам оғуланма; ёки соф кўринган адоларинг билан мени алдама! Менда шундай бир теран жароҳат бордирки, уни тешган билан нари ёғига етолмас; маним касалим шундай оғирки, ҳар нима қилинсада шифоланмас! Уни сўйламоқдан, уриб уни қўзғатмоқдам нима фойда?..

Ҳеч!!

Киши деган ҳечга ҳам йиғлар эканми?

* * *

Ҳой шошқин!

Саккиз юз миллионнинг дилбар онаси қичқирур экан, бир шарқли қайғурмайми? Севикли Осиёнинг қўйнида кун сайин мингларча болалари кесулурда унинг узоқда қолган бир ўз йигитини йиғламоққа ҳам қўймайсанми?

Боқ,

Шарқ;

«Оҳ!» деб оқарган сочларини өшиқлар йўлига ёйди, ўлимдан қўрқмас, ҳақиқатдан қайтмас ботирлар кутадир.

Туғилишда қонга буланган ёзиқсиз қўлларингни адолат учун золимларни урмоқ чоғидадирсан.

Тур!

Жур!

Ур!

Бутун интиқом кучлари билан дунёни хоинлар, қонхўрлар бошига!

Йўқса сенда биздек янчилур, эзилур ва дунёдан бахтсиз насибасиз ва сокин манглайида оҳ; ёзуқлар, қоралар билан кетарсан...

* * *

Танграм!

Шу ёш боланинг юмшоқ гавдасида тошданга қаттиқ

юрагини қандай ерлашдирдинг? Йўқса, мен (учун) у бутун йўловчиларнинг юртидан юзингни қайтардингми? Оҳ...

Жоним,

Бир оз чида;

Бир оз менга куч берки, умрим қайғуларини, кўнглимнинг оғуларини шу бир юрт ва бир уруғдан, бир қон ва бир жондан туғилган инимга тушинтира олай... Балки у менда ола билмаган интиқомларга менимда ўчимни қўшиб олмоққа тиришар. У ҳам меним учун ҳар ҳолда умиддир. Эй йилларча қайғуларимни тинглагансан. Эй кунларча мунгларимни эшитган Шарқим! Меним бағрим Шарққа туртилган найзалар билан тешилди. Меним кўнглим Шарққа урулган болталар билан чопилди. Меним қўлим, оёғим, меним тилим, дилим Шарққа ўткорилган занжирлар билан боғланди.

Кел иним!

Бизнинг юртимиз, онамиз, бизнинг уямиз, дунёмиз бирдир. Онамизга раҳм этмаган ёвлар иккимизни-да бир болта билан, бир чоқда чопишмасинлар учун кўнглимиз, тилагимиз, йўлимиз ва ишимиз ҳам бирлашсин.

* * *

Эй ёш,

Эй энг (зўр кучдан) йўғурулган тош!!!

Кўрмайсанми?

Шарқнинг кўкларида ихтилол (бузилиш) учқунлари учадир.

Эшитмайсанми,

Шарқлиларнинг интиқом наъралари юлдузларни сакрата бошлади?

Сен эсанг: ҳали хаёлга чўмгансан ҳали келажакдан умидсиз ётарсан.

Оҳ; ҳали-да олам қўрқувлари, ўлим қайғулари сени тентиратмоқдадир.

Кўзғол,

Уч ол!

Эзгувчи «кўк кўз»лар сенинг уянгни бузуб обидалар ясаган эсалар, сен ҳам уларнинг жаҳонгирлик ташлаган саройларини буз-да янгидан бир маданият туз! Улар тўккан ҳар бир томчи қонга қарши сен дарёларча оғулар қўш!..

Нима учун кўзғолмайсан?

Сезгисиз Шарқли — юраксиз инсон!

Иўқса қолмадими сенда сира жон?

Тур!

Уйғон!

Йилларча қинида ётган интиқом ханжари билан
ёвларга қарши чиқ, қизилларга буён!

Иўқми?

Кел, шундай эса Шарқнинг бағридаги ёв пичоқла-
риндан бирини ол, юрагимни тешиб сенда меним қо-
нимга қон!!!

1921 йил, август

УЙҚУДАН СЎНГ

Кўк юзида кулган ойнинг
чеҳрасида мотам бор,
Юлдузларнинг кўзларида
алам бўлди ошкор,
Осмоннинг сийнасида
қора булут сурунур,
Олдим, кетдим қоронғидир,
на чироқ бор, на бир нур.
Ҳар тарафни буғ қоплади,
ҳамда борут тумани.
Кўнглим йиғлар, кўзим кўрмас
бўлди ёруғ жаҳонни...

1918 йил, январ

ЮРТНИНГ ТОВУШИ

Қулоқ солмоқ керак бу кун карвон ўтган изларга,
Кўп йилдирки, шу ерларда ғамли товуш оқадир.
Бу тупроқлар, тоғлар, тошлар ватан эрур бизларга,
Унинг бўғуқ йиғиси ҳам жонимизни ёқадир...

Эшит болам, ҳар қайғудан кейин аниқ кулмак бор...
Биз йиғлатдик юртни, лекин келажакда сен кулдир!
Куймак эмас, кулмак учун яратилди бу диёр,
Бу қайғулар, қора кунлар сенинг учун уятдир!

Кулгилар қўш, йиғиларга, сортиш-жон берк эрк учун,
Онанг кулсун, эл қувнасан, душманларинг йиғласин...

1923 йил, март

АРМОН ЙУЛИНДА

Ер олдига борай деб кўп урундим,
Қонга ботиб тиканларда сурундим.
Эсим кетди, элга ёмон кўрундим,
Йўл очилсин севганимга қовушай.

Армон излаб ўздим узун борлиқдан,
Кўп толиқдим ва зерикдим торлиқдан,
Жондан тўйдим, бошдан кечдим аниқдан,
Тоғлар чўксин армонимга эришай.

«Ерни тепма сочиласан» — дейдилар
Юксалишдан мени қаттиқ тийдилар.
Улар халққа ёвуз душман эдилар,
Қанот, тирноқ беринг — учай, тирмашай —
Ер олдига эргашай.

1926 йил, март.

СОҒИНИШ

Далалар, қирлар,
Соғиндим сизни.
Кўркем ҳаётга,
Элтгувчи изни.

Усандим — бездим,
Тор кўчалардан.
Мотамли, унсиз
Кар кечалардан.

Қақшаган кўнглим —
Яйрамоқ истар.
Уфқимда доим,
Бир шафақ истар...

Соғиндим сизни,
Кўкча тойлоқлар.
Шилдираб оққан,
Тоза ирмоқлар.

Сиздаги кучдан,
Жонланар барча.
Сизда бор иш-ла
Жонланар дунё...

Соғиндим сизни,
Ишга қўл қутла!
Юксалинг кунда,
Янги бир куч-ла!

1930 йил, январ

ЭРК ҚУШИҒИ

Элга қутлуғ бўлсин
Шодлиқ дамлари,
Артилсин кўзлардан
Ҳасрат намлари,
Кутган кунлар келди, яйраш чоғидир.

Қон даврини бўғди
Эркининг тўлқини,
Эрка қуёш сочди
Илиқ нурини,
Ойдин кунлар келди, яйраш чоғидир.

Ҳаволарда булут
Қолмай тарқалган,
Дардли пайтлар биздан
Узоқ йўқолган,
Тиниқ кунлар келди, яйраш чоғидир.

Йўқсул эллар энди
Топди йўлини,
Ҳар ким сийлар бўлди
Ўксик кўнглини,
Кўркам кунлар келди, яйраш чоғидир.

Зиндонлар бузулди
Қўллар кишансиз.
Эркинлик қўйнида
Қувнаб яшаймиз,
Тансиқ кунлар келди, яйраш чоғидир.

Боғчаларда қизил
Гуллар яшнайти.
Ўтли кўзлар умид
Билан чақнайди
Яхши кунлар келди, яйраш чоғидир.

Ниқоблар йиртилди
Чоқдир кўнгуллар,
Қафассиз боғларда
Сайранг булбуллар,
Бахтли кунлар келди, яйраш чоғидир.

1929 йил, Самарқанд.

КЎКЛАМДА

Кўкламни қутлаб
Лола кулганда
Жонлилик бошлар
Кўм-кўк чаманда.

Ҳар ёқда гуллар
Гўзал бир ҳаёт.
Бу тотли нашъа,
Ўзга бир лаззат...

Эркин далада
Уйноқи қизлар —
Лолалар тақиб
Қирни ёлдишлар.

Ундайди ишга
Яхши улфатлар,
Қайнайди қизгин,
Жонли суҳбатлар.

Кулар баҳорда
Қип-қизил гуллар,
Хур кулишлардан
Завқланар диллар.

Қизил чечаклар
Сизни ким севмас
Қувноқ, курашчи
Қизни ким севмас?..

1930 йил, январь.

ИСТАЙМАНКИ

Истайманки кўнглим. Ўзин бошқа ўтга қўймасин,
Севгингдаги ниҳоятсиз тиниқликка тўймасин,
Сендан гўзал кўрингуси дилбарларга уймасин,
Севгингдаги ниҳоятсиз тиниқликка тўймасин.

Эй кўнглимга эга бўлган қора кўзли жайроним,
Қўй, йиқилсун ишқ куйинда тотли умрум жаҳоним!
Тилайманки, ёш чоғимда туйғум, жоним, виждоним
Севгингдаги ниҳоятсиз тиниқликка тўймасин.

УНУТМАЙМИЗ

Эркин-эркин яшаб келган ўлкада
Санъат боғи энди гуллаб келганди.
Қўланкасин сездирмасдан сафсата,
Афсоналар адам сари елганди.

Қашшоқ, жонсиз сахнамизга ипакдан
Гуллар ёйган эрка шафақ, ол қуёш —
Сезгир, ташна юракларда тилақдан
Яраткан-да, кўркам, кучли бир қараш.

Нафис санъат дунёсида бир замон,
Ўз борлигин англатмаган «хор» гуллар.
Уткир ҳислар эндигина авж олган,
Сайрай билган эркили гўё булбуллар.

Нечун санъат эрларининг кўзлари —
Садаф ёшлар тўкмай қолсин шул кунлар.
Нечун сахна гулларининг юзлари —
Қон қизариб тугмас дилда тугунлар?..

Элнинг эрка — кўркам қизи Турсуной —
Йиртқичларча парчаланиб ташланди.
Минг гулидан ҳали бир гул очилмай,
Бизда унинг мотамлари бошланди.

Йўқсул элнинг ёш саҳнаси, бир қўлдан,
Энг севгили дилбаридан айрилди;
Ёлғиз қизнинг иқболига ишонган,
Дардлиларнинг қанотлари қайрилди.

Гўзал Турсун ёш кетса-да эл ора,
Унутилмас теран излар қолдирди.
Унгмас раҳна очди кўпнинг бағрида,
Эшитилмай қолгон сўнги фарёди.

1928 йил.

УКСИМА

(Кўшиқ)

(«Кўча боғи» куйида)

Гўзал дилбар! Уксима,
Олма ғамни устинга.
Ёлғиз уйда ёш тўкиб,
Ханжар урма кўксима...

Қайғу, ҳасрат, аламдан,
Гул юзларинг сўлмасин.
Юраккинанг ўртаниб,
Зардоб билан тўлмасин.

Дутор чертиб йиғлама,
Ёш жонингни қийнама.
Тун ўртаси мунг айтиб,
Юрак-бағринг тиғлама.

Тонг отарда уйғонсанг,
Тилгинанг бахт куйласин.
Уйчан, азиз бошгинанг,
Келажакни ўйласин.

Енг шимариб хизматга,
Сийнангни оч меҳнатга!
Тенгларинг кун кўрганда
Берма тан дард-кулфатга

Қанот қоқиб юксал, уч,
Гуллаганда ҳар тараф.
Маърифатни дўст тутиб,
Яйраб олғил беармон.

1929 йил, декабр

ЕРИМ ДЕСАМ...

Ерим десам қайрилмайсан,
Мендан кўнглинг қолдимми?
Иккимизнинг орамизга
Биров фитна солдимми?..

Гулим десам — нашъангми йўқ,
Очилмайди гул юзлар;
Йўқса бизни шул кунларда,
Бир бахтсизликми кўзлар?

Сайра десам — сайрамайсан,
Кўнглинг қуши дардлими?
Жондан яқин дўстим бўлиб,
Аямайсан кўнглимни...

Дўстим десам ўз ёрингдан
Кочар бўлдинг шул кунлар.
Менинг кўнглим сенда экан,
Кўнглинг бошқа ёр излар.

Қизғон десам қизғонмайсан,
Дилинг қачон юмшайди?
Мен ёлғизни севгинг дарди,
Қачонгача қийнайди?..

Эркама десам — сўзларимни
Илтифотга олмайсан,
Жон озиғи куйларингни,
Айтиб, созда чалмайсан.

Уртоқ десам — ўртоқлашмай
Узоқлашдинг тун-куни.
Вафосизликни ўйлайсан,
Билмай қолдим дардингни.

Ҳарна десам, минг мунгласам,
Бизга келиб кетмайсан.
Оқшомлари аввалгидай,
Мени ёлғиз кутмайсан.

1930 йил, май

ОЧИНГ БАҒРИНГИЗНИ

Далалар қирлар,
Очинг бағрингизни!
Куйган лабим-ла
Упай сағрингизни.

Мен қўйнингизда
Уйнаб ўсгандим,
Эркин яшашни
Сиздан ўргандим.

Яшил сийналар,
Ҳисни қўзғотсин.
Тотли нағмалар
Дилни ўйнатсин!

Кенг очинг кўкракни
Дўстларни кўзланг,
Орзу-тилакни
Бирма-бир сўзланг!

Сизга қўл кучлар —
Жон отиб келар,

Олмадай юзлар —
Умурлик кулар.

Бирлашиб ишлаш —
Иш ўрганишдир,
Кучга куч қўшмоқ —
Унумли ишдир.

Эркин ерларда
От-омоч кезгай,
Бирлашган ҳиммат —
Ёв бағрин эзгай.

1930 йил, феврал

III. ФИҚР ВА АХЛОҚ МУНОСАБАТИ

(Тарбия масалаларига оид мақолалар)

ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯНИНГ ИНСОНГА ҚАРАШИ

Инсон деган вақтда, кўз олдида икки нарса келадир: биринчиси, моддийдан иборат бўлган гавдаси, иккинчиси бўлса, унинг маънавияти, яъни руҳидир. Шу икки ёқдан ўткур кўз солиб қараганда кўрамизким, инсон учун албатта икки турли тарбия керак бўладир.

Булардан биттаси: инсоннинг моддий ёқдан соғлиқ ва кучлилик билан умр ўтказиши, яъни яшай олмоғи учун керак бўлган тадбирларга киришмак ва уларнинг ўрнига еткурмақдан иборатдир. Бу масала ўзга ҳар бир ишдан аҳамиятлироқдир. Шунинг учун фикр тарбиясидан ва ҳар хил маънавий тадбирлардан олдинроқ ва эртароқ илгари олиб борилиши керак. Нимага десангиз, инсоннинг танаси ва у тананинг ҳар бир моддаси албатта эс, ўй, қулоқ сингари маънавиятнинг қаторларидан илгаридан турадир. Бу масалани очикроқ қилиб тушунтирмак учун айтиб бўладирким, ушбу айтилган маънавий ҳосилотларнинг ҳаммаёи тананинг соғ ва кучли бўлиши билангина мумкиндир. Соғлиғи мувозанатсиз бўлган бир кишида руҳнинг ҳам қийналиб қолишини, маънавиятнинг ҳам талаби заиф бўлишини фан ва билимлар тасдиқ этгандир. Шундай бўлса, бу хилда бўлган бир кишидан тузук ва унумли бир хизмат кутиб бўлмас. Айниқса, зеҳн ва эсининг баъзи мувозанатсизлик ва телбаликлари (шу) сингари касалликлардан туғиладир. Шу ёқдан қараб муҳокама этсак, фикр ва ахлоқ мувозанатининг ҳам соғлиқ мувозанатига боғлиқ эканлигини бир даражагача қабул этамиз. Тарбиянинг амалий бўлимида бу тафсиллар ва эҳтимолларни балким бир ёққа йиғиштириб бўлар. Лекин кўз олдида аниқ бир ҳақиқат бор. У ҳам гавдаси бўлмай туриб ҳеч бир хизмат кўрсатишнинг мумкин эмаслигидир. Мана шунинг учун гавдага ва унинг соғлиғига тегишли бўлган илмий ва фанний масалаларга ҳамма вақт бошқа билимлардан илгаридан ўрин берилгандир. Шу сабабдан инсоннинг тарбияси тўғрисида ҳам моддий, яъни жисмоний тарбия билан соғлиқни сақлаш (ҳифзи сиҳат)нинг аҳамиятини кўз олдида тутмоқ керакдир.

Ҳар тўғрида бўлгани каби турмуш ишларида ҳам

зарурни керакдан илгари сурмак тўғри келади. Билим керак, лекин соғлиқ зарурдир. Негаким, юқорида айтганимиз каби — ҳар нарса ўшанга боғлиқдир. Шу кўз билан қараганда, айтиб бўладиким, тарбиянинг соғлиқни сақлаш тегишли ишларида парвосизлик кўрсатмак, дангасалик қилмоқ — тарбия масаласида жуда катта бир камчиликдир.

Соғлиқни сақлаш қоидаларига риоясизликдан юзага келадиган зарарнинг ўрнини на жўгрофия ёким тил илми тўлдиролмайди. Тананинг тарбия этилиши тўғрисида бу қисқа мулоҳаза етса керак. Энди маънавиятдан сўз очамиз.

Белгилидирки, инсон танадангина иборат эмасдир. Бирда иш, виждон (ҳам) эгасидир. Ҳайвонларда ҳам — бир чимдим фаҳм ва фаросат бор деб бўлади. Бироқ инсон; у эсининг, виждонининг ҳам маънавиятга махсус алоҳида кучи орқасида имтиёз қозониб, ҳайвонлардан айрилганидир. Шунинг учун маънавиятнинг тарбияси; тарбия билимининг иккинчи аҳамиятлиси бўлиб саналади.

Гавдани тарбиялашдан мақсад — инсоннинг соғлиғини фазилатли қилмоқдир. Бунинг учун ҳам қонун ва ахлоқ билан белгиланган маънавий бир тарбия керакдир. Бу тўғрисида муваффақ бўлмоқ учун кўп шартлар бордир. Ҳар нарсадан илгари боланинг маънавий табиатини ва умумият билан инсонларнинг виждонини, туйғуларини дуруст билладирган даражада билимли бўлмоқ ва айниқса (маънавият) ҳамда ахлоқ билимлари билан яқиндан танишмоқ шартдир.

Тарбия, билимнинг бу бўлими маънавият устига қурилгани учун, бу йўлда кўпроқ қийинчиликлар тўқнаш келади. Нимага десангиз, виждон ишларини қўл билан тутиб бўлмагани каби улар кўзга ҳам кўринмайдирлар ва моддий дорулар орқали тузалмайдирлар. Мана шу қийинлиқ юзасидандирким, бир мураббий ва ё мураббия хулқи бузуқ бир кишини тузатиш ва яхши йўлга солишда бир доқтурнинг, бир касални боқишидағича муваффақият кўрсата олмайди, лекин бу муваффақиятсизлик учун яна бошқа кўп сабаблар бордир. Ву сабабларнинг кўпини чин бир маънавий тарбиянинг йўқлиғига эмас, балким мураббиядан истеъдодсизликка ва ёки тарбия ишида яланг кўз олдида тутилиши лозим бўлган бир нечта шартларга кўз юмушдан иборат бўлган камчиликка юкламак ҳақлироқ бўлади.

Тарбия ишида умумий ёким хусусий ёқдан риоят қи-

линиши лозим бўлган шартларнинг нимадан иборат бўлганлигини бошқа ёзувларда айтармиз. Бу ерда фақат маънавий тарбия учун бериладиргон йўлни кўрсатмак, тарбиядан мақсаднинг нима эканлигини баён ва изоҳ этмак тўғри келадир.

Маънавий тарбиядан мақсад — инсонларнинг хулқ ва феълларини тузатиб, бир-бировлари учун воқеъ бўлган хусусий ва умумий муаммоларида инсонлиққа, инсоф ва ҳаққониятга мос бир равишда ҳаракат қилишларини таъмин этувчи покиза туйғуларни уларнинг юракларида ўрнатишмоқдир. Инсоннинг ҳар кимга ва ҳатто ҳайвонларга ҳам бўлган муаммоларини бир қоидага, бир қонунга тўғрилаш мажбурийдир. Бу мажбурият тарбия билими нуқтаи назаридан у инсоннинг ахлоқи вазифасини ташкил этадир, десак бўладир.

Бу ергача маънавий тарбиядан ҳам анчагина гапирдик. Шу айтилган маънавий тарбия бизнинг ахлоқий вазифамизни белгилаб қўядир, у вазифанинг нималардан иборат эканлигини билдирадир ва айниқса иш юзасидан фазилатга яқинлашиб боришнинг қандай шартларга боғлиқ бўлганлигини тушунтирадир.

Маънавий тарбия масаласи шунчалик билан битганда, билимли кишилар ўртасида сира англашилмасликлар ва тортишувлар бўлмас эди. Бироқ асл тортишмалар бундан кейин бошлайдир.

Белгидирким, инсонларга «вазифангизни билингиз, ҳар қилиқ ва ҳаракатларингизни ахлоқ фазилатига тўғрилаб юрингиз!» деган билангина иш битмайди. Вазифа нимадир, ахлоқий фазилат қандайдир? Буларни устлари ёпуқ ҳолича қолдирмасдан албатта таъриф этмак ва тушундирмак керакдир. Ҳолбуки, бу икки сўзни — ҳар ким тушунарлик ва қабул қилурлик равишда — таъриф ва баён этмак, ич юзини берадирган натижаларини яхшилаб тушундирмак каби ишлар айтишгагина осондир. Тарбия — ҳол, замон ва маконга кўра ўзгаради. Шунга кўра ахлоқий фазилат ҳам, турмуш, одат эҳтиёжга кўра бошқалаша берадир.

Бу кўп умумий бир тарбия бордирким бу, ҳар ким учун ҳар ерда керак бўладир. Унгада «маданий тарбия» десак, бир даражагача тўғри айтган бўламиз. Негаким, маданий муомалалардан энг кўп инсонларнинг кўнгилларига ёқадирган, замоннинг маданий юксалиши билан келишадирган бир тартибда ҳаракат қилишдан иборат бўлган фикр тарбияси мана шу хил тарбиядандир. Шу

хил бўлган тарбияларнинг ҳам қанча аҳамияти ва керак эканлиги таъриф ва изоҳга муҳтождир.

Бу ергача арз этган мулоҳазаларимизнинг шу нуқтасига ва бу қаторда боболаримизнинг «Бир йигитга қирқ ҳунар оз», деган мақолларига диққат этилса, бир кишининг қанча ва неча хил билимига йўқсул эканлиги билинадир. Шунинг баробаринда ва ё мураббиянинг ҳам қанча билимларга ошно ва мукаммал бир киши бўлмоғи лозим эканлиги ўнғайлик билан исбот бўладир. Тўғриси айтганда, бир мураббий ва ё мураббиянинг ёлғуз бир хил билимдан зиёдаси билан хабардор бўлиши етмайди, балким турли ва бир гала билим ҳам маълумотларга эга бўлиши керакдир.

1924 йил, июн.

ФИКР ТАРБИЯСИ¹

... Эски замонларда Оврупода — ҳозирда бизда ҳайвон ўлуклари ва бўлак зарарлик ахлат касалликни ортириб, кишиларнинг соғлиғига катта зарба етказадир. Лекин букун маданий ва техникаси йўлга қўйилган мамлакатларда ўлган ҳайвонларнинг тери ва суякларидан, ҳар қандай ахлатлардан кенг равишда фойдаланадилар.

Ҳунар ва саноатнинг бу даража тараққийси ва ҳар қандай муаммонинг бунча йўлга солиб тезланиши учун бир сабаб бўлса, у ҳам фаннинг кашфларидир. Негаким, агар ҳикмат ва тарбия назарий ёқдан тараққий этмаганида, албатта уларни ишга ошириб, электрик трамвайларини, телеграм ва радиоларни ва яна бахтиёрлигимизга сабаб бўлғувчи бошқа асарларни бундай муваффақиятлик бир равишда ўртага чиқариб бўлмас эди.

Кимё билими тараққий этмаганда, ҳозирда ҳам етти юз йил илгариги чирик фикрлар ҳоким бўлганда — бу асрда ҳам дунё алломалари мисдан тилла ясамоқчи (1) бўлиб умрларини мумкин бўлмаган нарсалар билан ўтказа берар эдилар. Фикр тарбиясининг керак эканлиги, билим ўрганиш ва фанни текширишларнинг зеҳнини қандай улуғ тилак ва армонларга етирганлигини тушунтирмак учун нима дейилса оздир.

Қанча гапирилса яна айтиладирган кўп нарсалар қоладир. Лекин бу ергача айтилганлардан ортуғи учун бу

¹ Мақоланинг бошланиш қисми топилмади (Х. А.).

мақоламизда ўрин камлик қиладир. Шунчаси ҳам етар деб ўйламакка тўғри келади. Фикр тарбиясида туб тилагимиз болаларга келгусида — яъни бўйига етиб ишга ва турмушга аралашганларида бошқаришлари тегишли бўлгон ҳар хил вазифаларни яхшилаб бажаратургон бир қобилият бағишламоқ ва ундан кейин ўзига ва кишилик дунёсига ярайдургон кашфиёт ва ихтироға хизмат этиш йўлида муваффақ бўла олишини мумкин қилғувчи бир истеъдод бермакдир. Бу эса — зеҳннинг бутун бўлиши, ақлий билимнинг малакаларининг орта бериши билангина мумкиндир. Фикр тарбиясининг бу хили фанний билги тарбиясидир. Лекин алоқасининг тевараги жуда кенг бўлган фикр тарбиясининг хизмати бундангина иборат эмасдир. Балким гўзал санъатлар (санойи нафиса) ҳам бу қаторга кириб катта бир ўрин тутадирким, унга чинакам аҳамият бериб қарамоқ керакдир.

Четдан қараганга кўра гўзал санъатлар тарбияси илмдир, фанлар тарбияси олдида бир зийнатдан иборатдир: бир уй ёким бир кимнинг кераклиги олдида бир белбоғ, узук, бир соябон сингарии...

Гўзал санъатларнинг ахлоқий тарбияга хизмат этгувчи эканлигини илгари сурганлар ҳам бор. Булар чекдан ошириб муболаға этганлар. Гўзал санъатларнинг ахлоқ тарбиясига таъсири йўқ эмас. Лекин буларга ахлоқнинг зарурий бир боғлиғи ва табиий бир алоқаси йўқдир. Буни сал кейинроқда арз ва исбот этамиз.

Ахлоқ тарбияси айрим бир фандир. Ҳамда мусиқа, расм, театр ва ҳайкалтарошликдан кўпроқ: руҳ билими ҳам, ташриҳ — шарҳлаш билими асосига қурилгандир. Гўзал санъатлар тарбияси керак ва аҳамиятли бўлса бу унинг ахлоққа асосий равишда хизмат этгувчи эканлигидан эмас, балким кишининг фитратида яшириниб ётқан теран ва чин туйғуларнинг яхши равишда тугалланишига қурол бўлиб ҳаётимизга нашъа бағишлағувчи асарларнинг ҳам юзага келишига восита бўлгани учундир.

Диққат билан қараганда англашиладирким, шу айтилган сабабларга кўра, гўзал санъатлар орқали тарбия энг кейин ўйланадирган бир масаладир. Лекин бир мамлакатда буларнинг йўқлиги ачинарликдир. Ҳатто гўзал санъатларнинг ўзига ҳунарлар билан тенг ва баробар тараққий этиб борганлиғи тўғрисида тарихий далиллар бордир. Фанларнинг ҳунарларга татбиқи иморатларни, кийимларни, нақлиёт ва мухораба воситаларини

бу кунги мукаммал ҳолга солган бўлса; гўзал санъатлар уларни гўзаллаштирган ва бегадир. Зотида, хизмати шундан иборат десак ҳам бўлади.

Фан фойдали нарсани топади. Гўзал санъатлар эса доимо гўзалликни излайди ва у топилган нарсани озми-кўпми гўзаллаштиришга тиришади. Мана шунинг учун гўзал санъатларни фойдадан кейин ўйламак тўғри келадир. Лекин ҳар қандай бўлганда букун маданий халқлар учунгина эмас, ҳатто маданийлашмаган эллар учун ҳам энг зарур ва керакли маънавий эҳтиёждандир. Шунинг учун на бир синф, на бир эл ва на бир киши бу гўзал санъатлар тарбиясига муҳтож бўлмасдан қола олмас. Гўзал санъатлар орқали тарбия бу ўртада роҳат этишимизга ва бахтли бўлишимизга хизмат этади. Шундай бўлса бу ҳам керакдир.

Шу умумий мулоҳазага яна бир нарсани қўшиб ўтишга рухсат берингиз.

Оналик вазифаларини яхшилаб бажарилиши учун оналарнинг фикр тарбиясига қанча йўқсул эканлигини исбот этмак йўлида баъзи синоқлардан бир-икки нарсани айтмак ҳам фойдасиз бўлмас.

Бола ўстириш, унинг соғлигини сақлаш, касал бўлганда унга яхши қараш каби ишлар, албатта озми-кўпми тугал ва тўғри билги эгаси бўлишга боғлиқдир. Эҳтимолким, ҳар ким бу фикрда эмас. Лекин мен бу тунчамдан сира айрилмайман. Кўп оналарни танийман-ким, булар болаларнинг оғриб ётишларига ва ёким минг хил фалокатга йўлиқшларига ўзлари билмасдан сабаб бўладилар. Болага қараш шундай хизматдирким, қатъий билги билан мумкиндир. Лекин бу билгиларнинг китоблардангина ўрганилиши лозим келмас. Кўп оналарни биламизким, ўзлари ўқимоқ билмасалар ҳам бола боқишда жуда енгил ва лекин асру тўғри билгилари бор. Бунинг тескарисига бирда ёт тилда гапира олатурғон, мактаб битирган, мусиқий ва қўл ишига ўрганган кўп оналар ҳам бордирким, боланинг нима билан озуқланишини, кунда неча соат ухлашини билмайлар.

Болаларнинг ўсиши учун биринчи тарбиянинг она қўйнида олинишини юқорида айтган эдим. Бу биринчи тарбия мақоламизнинг мавзусига кирмайди. Ёлғиз фикр тарбиясининг қанча керакли ва аҳамиятли эканлиги тўғрисида кўрсатилган мисоллар қаторида оналик вазифаларини ҳам бу тарбиянинг тевараги ичида эканлигини кўрсатиб ўтмакчи бўлдим.

Европа тилларида бу вазифалар тўғрисида жуда аҳамиятли китоблар ёзилиб, буларда оналарнинг барча ва-

зифалари жуда очиқ қилиб белгилангандир. Булар ҳам тарбия китоби саналадир. Фикр тарбиясининг маданий тараққиёт билан қандай боғлиқлиги ва яқинлиги бўлганлигини юқорида арз этган эдим. Бу тўғридаги сўзларимга гўзал бир мисол қўшиб бу муқаддимани битираман. Умумият билан иш, билим ва ўзгалар юзасидан кучсиз бўлганлар бўлак кишиларнинг зулм ва таъсири остида қолишдан қутула олмаслар. Тирикчилик буни бизга кўрсатиб келади. Шундай бўлса албатта ўзини таниган ва вазифасини яхши тушунган киши ҳар ёқдан ўзини яхши билиб эҳтиёжларининг ўрнини тўлдиришга тегишдир.

Тараққий этганлардан жуда кетда қолиб ётмоқ ёмондир, ўлим билан тенгдир. Буни ҳамма вақт эсда тутмоқ керак. Бу ҳақиқатни сира эсдан чиқармаган, ижобига кўра тиришган ва уринган киши ўзи учунгина эмас, балки ўз халқи, ўз синфи учун энг унумли ишлар кўришга муваффақ бўладир. Негаким, вазифашунослик ва тиришқоқлиги орқасида илгари бориб юқори кўтарилишга кучи етадир.

Бир элнинг тараққийси, маданийлашмаги, бахтиёрлиги у элни ташкил этган шахсларнинг билимли, кучли, ғайратли ва ишсевар бўлишига боғлиқдир. Бу ҳақиқат ҳар ёқдан тўғридир. Шунинг учун кўпчиликнинг камоли, шахсларнинг камолига боғлиқдир. Бу камолнинг даражаси озми-кўпми аҳволнинг таъсиридан қутула олмаслик баробарида кўп ёқлардан фикр тарбиясига қаттиқ боғланган бўлиб унсиз мумкин эмасдир.

Фикр тарбиясида энг илгари борғон юртлар албатта энг бахтли ёшлардирлар ва табиатнинг у мамлакатга бағишланган бойлик манбаларидан фойдаланмоқ йўлларини топадиларлар.

Негаким, Африкада фикр тарбиясидан бутунлай маҳрум бўлгон ёввойи эллар бордир. Ерда ўзларича ўсган ўтларни еб сафолана умр ўтказадилар. Ер юзининг бир неча газ теграсида бўлгон хазиналардан фойдаланмоқ нари турсин, бундай бир фойданинг борлигини хаёлларидан ўтказа олмайдилар.

Тупроқдан, сувдан ва ҳар бир табиий нарсадан фойдалана олмоқ учун ҳам билимли бўлмоқ керакдир. Бу эса фикр тарбияси билангина мумкиндир.

Жўғрофия ва тарих китобларининг айтишлариға қарағанда, Америка янги кашф этилган вақтда у ерда олтин ва кумуш бўлгони каби сув ва ўрмонлар ҳам ҳозирғисидан кам бўлмаган экан. Шундай бўлса ҳам ерли

халқларнинг оз бир бўлагини четга олганда, қолғонларининг ҳаммаси бизнинг ҳозирги юк ҳайвонларимизча яхши яшай олмас эканлар. Австралия қитъаси ҳам шундай. Лекин фикр тарбияси жуда илгари боргон бу қитъалар ваҳшатзор бўла туриб, бугун энг обод ерлар қаторига киргандир. Бу айирма, албатта, фанний маълумотнинг етакчилиги, бўлиб келган кашфиётнинг ёрдами орқасида юзага келгандир. Албатта, деҳқончилик, экинчилик, оғоч ўстириш каби ишлар ҳам ҳар нарсадан илгари баъзи маълумотга боғлиқдир.

Энг оддий бир деҳқоннинг ўриб тўплаш замонининг боши — қўлланатургон асбобини тузата олғудек ҳунарга таниш бўлиши керакдир. Энг ёввойи халқларда ҳам ов овламоқ учун баъзи ўқлар ва болталар кўрилгандир. Бу нарсалар тошдан, ёғочдан бўлса ҳам ҳар ҳолдаги ҳунарнинг — жуда қўпол бир даражаси саналадир. Негаким, у тошнинг жинсини билмак, топмоқ ва йўнмоқ керакдир. Ҳам ишланган ҳар нарса ҳунармандлик асаридир. Бу эҳтиёждан энг ёввойи қавмлар ҳам қутула олмаганлар.

Иш бу ибтидоий даражада қолмайди. Ариқлар ва каналлар очмоқ, бириккан сувларни далаларга оқизмоқ, инсон ва ҳайвон ўрнига машиналар қўлланмоқ; қисқаси, деҳқончиликни тугал бир ҳолга етказмак лозим бўлгон бир вақтда албатта, унчагина билги билан қаноатлана олмас. Балким кўпроқ, аҳамиятлироқ, унумлироқ билгилар керакситиб қоладир. Бунинг учун фикрнинг тарбияланиши керакдир.

Бундан бошқа кишиларнинг иккинчи ёқдан ҳам фикр тарбиясига қаттиқ эҳтиёжлари бордир. Ҳайвон тўдаси сингари яшамоқдан иборат бўлгон ёввойиликдан қутулибда маданиятли бир жамоат сингари иззатли ва роҳат яшай олғуси бир ҳолга келмак, айниқса, фикр тарбияси орқалигина мумкиндир.

Қисқаси шудирким, фикр тарбияси маданиятимиз, яъни бахтиёрлигимиз учун энг бошда аҳамиятли ва керак бўлгон шартлардан бирисидир. Бу тўғрида ҳар қанча гапирилса ва ёзилса арзийдир.

1925 йил, июл.

ҲОФИЗА КУЧИ¹

(Ҳофиза кучи нимадир, бу кучни тарбия қилув йўллари, унинг тартибсиз ишлатилуви натижасида юз кўрсататурган зарарлар)

... Бизни ҳар ёқдан ўраб олган ташқи дунё, туйғуларимиз орқали миямизга таъсир этади ва у ерда бу таъсирдан бир из қолади. Мана шу из ўзининг борлигини баъзи сабаблар билан, бизга қайтадан сездириб қўяди. Унинг мана шундай қайтадан сездирилишига биз ҳофиза (ёдга олув, ёдда тутув) кучи деб айтамыз. Ҳофизанинг фанга мувофиқ, энг тўғри ва энг умумий таърифи шудир. Йўқса, бизнинг миямизда ҳофиза кучи исмида бирор алоҳида аъзо борлигини даъво қилмаймиз.

Шу тушунтирувнинг ўзиданоқ англашиладирким, «ҳофиза» аталган улуғ бир зеҳний куч бор ва бу кучнинг ўзи, унча ҳам паст нарса эмас. Беш туйғу (ҳисдан) ҳар бирининг ўзига махсус алоҳида ҳофизаси бордир. Масалан, баъзи кишиларда кўрув (кўз) ҳофизаси бошқа (ўзга) ҳофизалардан кучлироқ бўлади. Баъзиларимизда эшитув (қулоқ) ҳофизаси ўткурлик қилади. Баъзи кишилар эса, ўн-ўн беш йил бурун кўрган кишисини сўнградан танимай қолади-да, товушини эшитгандан кейин, тўсатдан таниб олади. Баъзи кишилар ўзлари юрган, кезган жойларини жуда яхшилаб эсларида тутадилар, баъзи кимсалар эса — бир мартаба эшитилган исмларни ёд қилиб оладилар ва баъзи кишилар бир кўрувдаёқ талай ҳисоб-рақамларни ёдлаб оладилар.

Мана бу нарса — истеъдоддир. Бунга албатта, тарбия орқали ҳам таъсир қилув мумкин бўлгани каби, аслида фитрий-табиий бир нарсадир. Бу ҳофиза кучига тарбиянинг жуда катта бир дахли, ўткур бир таъсири ҳам бордир. Бир киши кўпроқ нима билан машғул бўлса, унинг назарий диққатини ҳам ўшанга қарашли нарсалар ўзларига тортадилар. Буни ҳаммамиз ўз турмушимизда кўп учратган, кўп тажрибалар билан тушуниб олгандирмиз десак ҳам мумкин. Шунинг учун у нарсаларни эсда тутув ўнғайроқдир ва кишидаги ҳофиза кучи — айниқса, ўзи машғул нарсалар учун ортади. Масалан тус ҳам кўринишларни, бир инженердан кўра бир рассом яхшироқ эсда тутта олади. Лекин бир рассомда риёзий масала, (даъво), дастур ҳам шулар каби нар-

¹ Мақоламизнинг бошланиш қисмидан бир неча сатрни тиклаш имкони бўлмади. (Х. А.).

саларни бир инженер қадар ёд қила олмаслиғи турган гап. Бу ерда шуни ҳам айтиб ўтув керакдирким, ҳофиза деган бу катта зеҳний куч — фақат инсонларга махсус бир куч эмасдир.

Ҳатто баъзи хусусларда ҳайвонларда бор ҳофиза кучи шундай ўткур бўлиб англашиладиким, бунга ҳали ҳам инсонлар ҳайрат қилувдан ўзларини тўхтата олмайдилар. Масалан, сайёҳ каптарларнинг ҳофизаси, чинданда, ҳайрат берарликдир; қанча узоқ ерларга учиб борсалар ҳам, яна илгариги жойларини осонлик билан топиб қайтадилар. Шундан ҳам англашиладиким, зийраклик деган нарса, ҳар ҳолда ҳофиза билан мутаносиб ҳисобланмайди.

Шу тафсилотдан англашилганига кўра, ҳофиза — бир дақиқат изидир ва зеҳннинг малакаси ортув ва ишлатилуви орқасида ҳосил бўлган бир истеъдоддир. Ҳатто бир оз юқорида уни туйғунинг ҳам диққатнинг шиддати билан тўппа-тўғри боғлиқ ва мутаносибдир деган эдим. Бу — шундай аҳамиятли қонундирки, тарбияда бунга диққат билан қаров, эҳтиёт билан яқинлашув ва шунга мувофиқлаштира туриб ишга киришув лозим келади.

Болаларга бир нарсани ўргатмоқчи бўлгонда, уларнинг ҳар ҳолда диққатларини тортув ҳам туйғуларини кучайтирувнинг зарур эканини мана шу қонуннинг ўзи таъкидлаб ўтади. Бола ўзининг қўрқишига сабаб бўлган нарсалар (аҳволлар) билан кўнглига ёққан нарсаларни ҳамиша яхшилаб эсида тутиб юради.

Ҳофиза деган нарса — тарбия ишида балким энг аҳамиятли бўлган бир хизматни бошқаради. Нимага десангиз, зеҳннинг шу куч ва қобилияти бўлмаса ҳеч бир нарсани эса тутув (табиати билан) мумкин бўлмай қолар эди. Шундай бир ҳолда эса, таъкид ва танбеҳларнинг ҳеч бир таъсири, билим ва маълумотнинг ҳеч қиммат ва хосияти қолмас эди. Шу сабабдан бир мураббий ҳар нимани кутганда ҳам, ҳар нарсадан илгари ҳофизадан кутажакдир. Ҳофизанинг ёшликда кучли бўлиб, кексайган сари кучсизланиб борувини билмаган киши йўқдир. Шу ҳодисанинг ўзи аҳамият беришга арзийдиган масалалардандир.

Шунинг учун ёшлар — ўрганилажак нарсаларни катталардан осонроқ ва узоқ вақтларгача эсларида тутишга қодирдирлар. Ёшликда ҳофиза кучи ортиқ ҳам чидамлироқ бўлади; ёш ўсган сари ақл малакалари мукамаллашиб боради ва 40—50 ёшдан кейин кетга қараб тислана, сусая бошлайди.

Дарвоқеъ бу тўғрида баъзи мустасноликлар ҳам йўқ эмас. Ҳатто ақлнинг малака, бутунлик ва мукамаллигини сақламоқ баробарида 80—90 ёшда ҳам уни ишла-тишдан тўхтамаган кўп олимлар ва машҳур кишилар бўлгандир. Лекин қандай бўлса ҳам, бу бахтли киши-лар кам учрайдилар. Бунинг устига яхшилаб текшириб чиқмак — уларнинг ҳам ўз ёшлиқларидаги зеҳний куч-лари орасида анчагина айирма борлигини кўришимиз мумкин.

Гавданинг кучдан қолуви билан яқиндан боғли бўл-ган ақл кучсизлиги жуда табиий бир ҳолдир. Бу айир-мага ҳайрат қилувнинг ҳам жойи йўқ.

Амалий тарбия юзасидан қараганда, бу мулоҳаза-ларнинг бизга қатта ёрдами тегадир. Фикр тарбиясига бу қосдалар тўқинишдирилгандан кейин, бундан ўқитув усуллари, ҳам сабоқ программалари тўғрисида озми-кўпми аҳамиятли натижалар чиқариб олувимиз мумкин.

Бу қоида ҳам тартиб бўйича тузилган сабоқ програм-маларида, ҳофиза кучи ёрдами билан қозонилажак фан-ний маълумотларнинг бошқалардан илгарироқ бошла-нуви тўғри келади. Айниқса тил ўрганув учун ҳакима (муҳокама) кучи ёки бошқа юқори малакалардан кўп-роқ ҳофиза кучига эҳтиёж тушади. Мана шунинг учун, тил ўрганувни болалиқ чоғида тавсия этув керак. Шун-дай қилганимизда, кўпроқ муваффақият қозона оламиз. Аслида ҳам болалиқнинг дастлабки даврида ҳофиза кучини ишлатувдан катта, аҳамиятли зеҳний бир фао-лият йўқ кабидир.

Бола — таъсирлана бошлаган замондан олиб, яъни 6—7 ойлик бўлган чоқларидаёқ ўз теварагидаги нарса-ларнинг баъзиларини ўрганишга ва ёдда тутушга ки-ришади, яъни ўз таассуротини ёдда сақлайди. У вақт-ларда бола — кўрув (мушоҳида) билангина (табиий) оналик вазифалари баробаринда соғлиқни сақлашнинг туб қондаларидан иборат бўлиб қолади. Лекин чақа-лоқликнинг иккинчи даври, асосан тақлид этув ва ёд қилув давридир. У вақтда бола — ёд олув йўли билан ўрганилуви мумкин бўлган нарсаларни жуда яхши ўр-гана олади. Шунинг учун, сабоқ программаларида, ҳо-физа кучи ёрдами билан қозонилатурғон фанний маъл-умотлар, тасаввур ҳам муҳокама кучи орқали қозони-лажак фанний маълумотлардан илгари бўлуви мувофиқ-роқ тушади.

Масалан, жуғрофия ва бошқа шунга ўхшаган нарсаларни (тафсилотга киришмаслик шарти билан) ўргатув,

худди шу замонда мувофиқ тушади. Лекин ўзида ҳали тасаввур ҳам муҳокама кучи ёрдами билан билинуви мумкин бўлган мустақил билимларни ўргатувга киришмак албатта, ўринсиз бир машаққатдир. Бу тўғрида болани жуда қисқанимизда ҳам бола буларни фақат ёд қила олади, лекин ҳеч нарса тушунмайди. Бу — жуда кўп тажрибалар билан аниқлангандир.

Сабоқ программаларини тузишга киришганда, боланинг кўрув (мушоҳида) тўғрида бўлган қобилият ва истеъдоди билан ҳисоблашмоқ керак. Шунинг учун (жуда чуқур кетмаслик шарти билан) ҳайвонот, наботот ҳам маданият фанларининг бошланғичларини-да, бу пайтларда оғиздан айтив ҳам кўриб синаб чиқув йўли билан ўргатиб бўлади. Риёзиётдан ҳисобнинг оддий бошланғичларини ҳам бу ёшларда муваффақият билан ўргатиб чиқув мумкин. Лекин риёзий масала, даъво ва дастурлар ҳал этув учун ҳам шундан қиёс қилиб олув мумкин.

Бу ергача арз этилган мулоҳазалардан, тарбия ишида турмушнинг турли даврларини кўз олдида тутиб, сабоқ программасини шунга кўра тузувнинг керак экани англашилади.

Бу нуқтаи назардан қараганда, бундай фойдали мулоҳазаларни фақат ҳофизага қарашли бўлиб ёзилган нарсаларга қўшиб ёзув мувофиқ тушар эди. Чунки бу мақолага асосан бошқа нарсалардан кўра, ҳофизанинг дахли ва муносабати кўпроқдир. Шунинг учун, ҳофизадан сўз очганимизда, бу тафсилотни ҳам ўртага чиқариб ташладиқ.

Бунга ўхшаган яна баъзи аҳамиятли нарсалар бордирким, улардан ҳам бир-икки сўз айтиб ўтсак, муносабатсиз бўлиб тушмас деб ўйлаймиз. Шунинг учун экскурсиялар орқали қозонилажақ турли фанний маълумотлар тўғрисида ҳам бир-икки сўз айтиб ўтув тўғри келади.

Экскурсиялар ва фанний маълумотлар болалиқ даври учун энг мувофиқ ҳам фойдали усул эканини ҳамма билади. Бу хилда уюштирилган маълумотлар ўз мавзуъ ва тартиблари юзасидан зотан ҳозиргача тафсил этиб айтилган шартларни ўзида тўплагандир. Болаларнинг ҳавасини срттирғани учун, ўзига уларнинг диққатини тортади. Диққатларни ўзига яқинлашдирғони учун-да, уларни қисмасдан кўп нарсалар ўргатади ва овинтиради. Ашёни кўрув ва таъриф қилувда ҳандаса, жабр ва бошқа юқори ва мустақил билимларнинг дахли бўлма-

гани учун, буларни ўрганув ва ўргатув иши катта бир зехни ҳам тасаввур кучини талаб қилади. Экскурсия йўли билан қозонилган маълумот бўлса — кўрув ва аниқлаб таъриф қилувдан иборатдир. Демак, бўлади-ким, табиат ва ашёни кўрув йўли билан қозонилган маълумот болаларнинг табиатига ва зийраклигига энг мувофиқ ҳамда тарбиялари учун чиндан зарурдир.

Экскурсиялар орқали қозонилган фанний маълумотлар, кўрув (мушоҳида) йўли билан уюштирилган (бўлиб), айни замонда ҳар хил нарсалардан тўпланилганидан болалар учун жуда эрмакли бўлиб чиқади. Бу усулда ўтган сабоқлар — боланинг бошига, завқиға, ҳолиға ва ақлиға энг кўп мувофиқ ва муносиб сабоқ бўлиб қолади.

Ҳофиза деган малаканинг кўп чарчатмаслиқнинг аҳамияти каттадир. Боланинг миясини чарчатув кўпинча, болалиқ чоғида кўп катта зарарлар туғдирувчи аҳамиятли сабаблардан саналгани учун бу тўғрида яна бир оз фикр юргизиб олсак, фойдасиз бўлмас.

Бутун ақл малакаларининг биридан ўсиб ўткурланувчи бадан ҳам фикр тарбиясидан кутилган энг яхши натижадир. Лекин ақл малакалари ҳадеб куч ва камол қозона беради деб ўйлов ҳам тўғри эмас. Унинг ҳам бир чегараси бор. Бу чегарани сира ошиб бўлмайди. Шунинг учун чарчов ва чарчатув — фойдасиз бир урунишдир. Тарбия ишида, бор табиий ва мумкин кучга қаноат қилиб, уни тадриж билан ўсдирувга кўникиш тўғри келганини ҳамма вақт эсда тутув керак.

Аҳамият ва эътибор беришга арзиган яна бир нуқта бўлса, у ҳам мана шундан иборатдир: бир аъзонинг қандай фаолият орқасида куч қозонув ҳар ҳолда бошқа аъзоларнинг озми-кўпми кучдан маҳрум бўлув орқали мумкин бўлса, ақл малакаларидан бирининг, масалан, ҳофизанинг одатдаги чегарани ошатурғон даражада куч қозонуви ҳам албатта, бошқа кучларнинг ва бошқа ақл малакаларининг заифланувига сабаб бўлади. Масалан, эски қориларда ҳофизанинг ортуви — кўп (ҳолларда) улар орасида айтув ҳам ажратув (тамиз) кучининг заиф бўлувиға сабаб ташкил этиб келганидир. Албатта, бу тенгсизлик, ҳамма вақт ўрта даражани ошув орқасида юз кўрсатмақдир. Бўлмаса, ёш ҳам тарбияға қараб ақлий кучларнинг барчаси ҳам бир даражагача баравар илгари бориб ўсади ва тугаллашади.

Мана шунинг учун ақлий кучлар ҳали ўз табиий ўсиш чоғида бўлганда, ҳофиза (ни) ўз чидамидан ортиқ

даражада чарчатув — ёд олув кучини бир муддат учун бир мўлжалгача орттиришга яраша ҳам, лекин сарсамлик ва тентакликка сабаб бўларлиқ даражада муҳокама ҳам хаёл кучларини заифлантиради. Зеҳни чарчаган болаларда қаттиқ бош оғриқлари, бурун қонашлари ва юз ҳам мияни қон босуви каби даҳшатли касалликлар юз кўрсатади.

Мана шунинг учун-да, болаларнинг ҳофизасини чарчатув, албатта, ҳеч бир вақт яхши бир натижа бермай-жакдир. Ёш наслни тарбия қилув ишида бу муҳим нуқталарни ҳам вақтида эсда тутувимиз лозим келади, албатта.

1930 йил, июн.

ҚАНДАЙ КИШИ МУРАББИЙ БЎЛА ОЛАДИР?

Энг арзимаган бир иш учун бировга бош урғанимизда ул кишининг ўшал ишни бошқаришга кучи етиб-етмаслигини текшираемиз. Негаким, кийим тиктиргали бирон тикувчига учраганда у кишининг кийим тикишга мувофиқ бўла олмаслигини — қўли келишмаганлигини сезиб қолсак, уста эмас эканлигини тушуниб, бундан буёқ бундай ишлар учун шундай кишиларга бош урмасликқа қарор берамиз. Бу жуда тадбирли бир ҳаракатдир. Лекин қизиқдирки, энг арзимаган ва аҳамияти жуда оз бўлган ишлар учун мутахассис, уста бир кишини топишга ғайрат этганимиз ҳолда, тарбия, яъни бола боқиб ўстирмоқ тўғрисида сира аҳамият бермаймиз. Бу масалада кўз юммоқ эса ҳеч қачон афв этилмаслик энг катта бир гуноҳдир.

Ҳар ким кийим бичмак ва ёки бир-бировига жуда ўхшамаган бир гала болаларни тарбия этмак, уларни боқмоқ ва яхшилаб ўстирмоқнинг уҳдасидан ҳар ким чиқа олурми экан?.. Тарбия илми бичиш ва тикиш ҳунаридан осонроқми экан?.. Ҳеч айтолмайманки, бу саволимга «ҳа!» деб жавоб бергувчи бирон киши чиқсун!.. Тўғриси янги айтганда, болаларимизнинг тарбияси тўғрисида ҳамма вақт кўзимизни юмуб, жуда парвосизлик кўрсатамиз. Ҳар кимни кўрса кунини дарҳол домла, ҳалфа, энага билиб болаларимизни унга топшираемиз.

Бу жуда улуғ бир хатодир: тарбия деган нарса энг зиёда қийин бир ҳунардир.

Бу ҳунарда муваффақият қозонмоқ учун — бурунги вақтларда талаб этилгани каби жуда кўп ва ҳар хил

маълумот ҳам фанларни билмак талаб этадир. Қисқаси шулдирки, ҳар ким мураббий бўла олмайдир. Шу ҳолда қандай киши мураббий бўла оладир, яъни бу мартабага лойиқ бўлмоқ учун нималарни билмоқ шартдир ва қандай хислат ва фазилатлар жоиз бўлмоқ керакдир?.. Сабоқларимизнинг бош тамойилларида: тарбия — бир илмдир дейилган эди. Шундан аниқ билинадирки, тарбиясиз, одобсиз бир киши — ҳар қанча зийрак ва маълумотли бўлса ҳам — мураббий бўла олмас. Демакки, ҳатто қуруқ маълумотнинг ўзи мураббий бўлишига етмайдир. Негаким, болалар ҳар ишда ҳамма вақт катталарга тақлид этадилар. Кўпинча бир боланинг тарбия юзасидан отасига ва онасига ўхшамогининг сабаби ҳам будир. Мураббий деган киши болалар томонидан ҳамма вақт тақлид этиладирган жонли бир намунадир. Шунинг учун, маълумотли бўлиб, (лекин) ҳаракати ва ахлоқи бузуқ бўлган бир кишини мураббий деб сайламоқ жиноятдир. Бундай бир мураббийнинг маълумотидан кутилган фойда, қилиқларидан юзага келадирган зарарларнинг ўрнини тўлдира билмайдир. Рухсат берсангиз, шу мулоҳазаларнинг озгина бир қисмини қиз болаларга (нисбатан) таҳсис этаман. Ўшанда бу аҳамиятли тугун осонроқ ечилар: У чамала қиз болалар учун белгилангуси мураббий шундай олий (мақомдаги) бир хизмат (адо этмоқ) учун ҳар ҳолда (одамлар) айтгани ҳар хил мулоҳазалардан баҳрадор бўлмоқ баробаринда айни замонда виждонли, тарбияли, одобли (ҳаёли) ва хуш бўлмоққа тегишдир. Бундай бир кишининг одобли ва тарбияли бўлгонлиги турмушидан ва муомаласидан белгили бўлиши керакдир. Хулоса сўзда эмас, балки фикрда ва ишда ҳам ҳамма вақт ахлоқли ва (юқори мақомдаги) фазилатли эканлиги англашилгандагина мураббийга ишониладир.

Мураббий деган кишининг сўзи билан иши бирга боргандагина унга бола топширилсун. Одоб ва тарбия тўғрисида берган насиҳатларига ўзи амал қилғувчи бир киши бўлсун. Сўйлаган сўзларига иш жиҳатида сира тескари борғувчи бўлмасин. Негаким, кўп вақтларда болалар қулоқ солмасалар, балки иш ва ҳаракатларни тақлид эталар. Бора-бора кўрилган ҳаракатларга ўрганиб қоладирлар. Мураббийлари енгил ва тубан табиатли (одам) бўлса, шубҳасиз, уларнинг қўлларига топширилғуси болалар ҳам (ўшалар) каби бўладирлар, энг кичик тажрибалар ҳам ҳар замон бу ҳақиқатни кўрсатиб келмоқдадир. Бинобарин, мураббий ва ё мураббия

Аталишда уларнинг илм ва маърифатларидан илгарӣ ўзларининг ишда ва муомаллада, номус ва иффат ҳам одоб эгаси бўлишлариға диққат қилмоқ шартдир. Ҳатто тарбия ва ахлоқи бузуқ бўлиб фақат илм ва фан касб (кимсанинг фойдаси) зарарларидан ортиқдир.

Негаким, кўп жойларда бундай зийрак ва маълумот эгаси бўлубда одобсиз ва тарбиясиз қолган кишилар кўп кишиларни алдаб кўндиришда ва ўзларининг ёмон қилиқ ва фикрларини тескарича яхши қилиб кўрсатишда фисқ ва фасод ясашда бошқа инсонлардан ортуқ даражада куч ва маҳорат кўрсатмоқдадирлар. Бинобарин, яна қайтуб айтаман-ки, бир мураббий ва ё мураббиянинг фақат зийрак ҳам маълумотли бўлиши етмай-дир, балки маълумотдан кўпроқ покиза ахлоқли, яхши муомалали бўлиши керакдир. Айниқса, покиза ахлоқли эканлигини ишда кўрсатиши жуда зарурдир.

Инсон ҳар замон жўралари билан биродарона ва дўстона бир муносабат пайдо қилиши керакдир. Киши ҳеч кимнинг кўнглини синдирмасун, бировга ҳасад ва ғараз кўзи билан қарамасун, ғийбат қилмасун, балки ҳақсиз бир муомалаға йўлиққанда ҳам афу этсун ва ҳамма вақт ваъдасини ўрниға етказсун деб насиҳатлар берган бир киши ишга келгач, жўра ва биродарлари билан ҳамма вақт келиша олмай ёмон муомала қилса, инсонларнинг кўнглини ранжида қилмоқ баробарида кичкина ҳақсизликларға қарши ҳамма вақт кин ва адоват қилса, сира ваъдасига вафо этмаса, у кишининг сўзига ишонмас, балки унинг хийлагар ва икки юзли бир ёлғончи эканлиги англашиладир. Шул ҳолда шундай бир кишининг бошқаларға тарбия ва ахлоқи заррача таъсир қилладирми ва бундай кишилар сўзларида (ғийбат) ва иғволардан, ишларида ва ҳаракатларида тухматдан қутула олурми эканлар? Албатта қутула олмаслар ва сўзларининг ўзлариға ўхшамағонлигини кўрган кишилар ҳамма вақт уларнинг ўзлариға урғули ҳозир бўлиб турадилар. Бир мураббий бўла олмоқ учун бу энг аҳамиятли бир шартдир ва бу тўғрида бундай ортиқ гапни чўзишга ҳожат йўқдир. Келайлик бир иккинчи шартға: бир мураббийнинг яхши ахлоқ ва фазилат эгаси бўлиши ва ишда яхши фазилатини кўрсатиши қандай мураббийлик сифати учун жуда зарур ва аҳамиятли бир шарт эса, бир иккинчи шарт ҳам мураббий бўлгуси кишининг айна замонда маълумотли бўлишидир. Маълумотсиз бир киши ҳам мураббий бўла олмас. Негаким, тарбиядан баҳс этгучи бир илм ундай кичкина болаларға ўргатган

ўнғай ва аҳамиятсиз бир илм эмасдир. Юқорида ҳам айтганим каби тарбия илми бир кўп фойдали маълумотнинг бир мақсад атрофида тўпланишидан ҳосил бўлган аралаш, яъни қурама бир илмдир. Бинобарин, бир мураббийнинг (ёки мураббиянинг) соғлиқни сақлаш илмига, ҳикмат илмига ва яна ўзга алоҳида илмларга мутахассис бўлиши лозим келмаса ҳам ҳар ҳолда турлу илмлардан бир оз баҳраси бўлмоғунча шундай бир хизматни бошқаришига ишона олмаймиз.

Айниқса (тарбия) ва илм руҳ каби бадан ва руҳ тарбияси билан бир неча жиҳатлардан боғли бўлган илм ва фанларнинг — ҳеч бўлмағанда — туб қоидаларига ишона билмоқ керакдир. Мураббийнинг олима ёки олим бўлиши керак эмас, лекин тарбияга тааллуқли бўлган маълумотга эга бўлиши лозимдир. Айниқса болаларнинг сезгиларига, табиатларига, ўсишларнинг табиий бўлгон қонунларига, тилакларига, маишатга берилишларига, хулоса, виждонларининг ҳар бир хусусига эга бўлмоқ керакдир.

Бундан бошқа маданий одоб ва (хулқга) ошно бўлмоқ керакдир-ки, тарбия ишида таъқиб этиладиган режа бузилмасдан ҳам урф ва одатга ҳамда фанний аҳволларига мувофиқ бир равишда бора олсун ва кичик болаларнинг табиатларига яхши ва мувофиқ бўлғайки, ўзидан кутилган фойдалар билан натижалансун. Йўқса фақат яхши одам бўлиши ҳам: яхши бир мураббий бўлишига кифоят этмайди.

Бунда энг умумий, яъни ҳар кимга белгили қонунларини, ҳикматнинг энг бошланғич маълумотини билмаган жуда кўп алоҳида мураббийлар (ва мураббиялар) ёки ўқитғучилар бордир. Булар қўлларидаги болаларнинг баданларини, ақлларини ва ахлоқларини тарбия этишни устиларига олганлари ҳолда болаларнинг соғлиқларини сақлай олмаслар.

Негаким, овқатдан кейин шиддатли равишда терлаганча болаларнинг ўйин ўйнашларини тўхтатмаслар. Терлаган ҳолда совуқ сув ичишдан ман этмаслар, бундай ишларда парвосизлик қилиб болаларни касал бўлишдан қутқара олмайдилар. Ёки гулларни ва бошқа ўсимлиқларни билмаган бир мураббий, бир ота ва ёки она кичик болаларнинг ўтлар ва гуллар билан ўйнаганда билмай қолиб бир хил заҳарли гулларни узгандан кейин қўлларини оғзиларига тегизиб, катта бир фалокатга сабаб бўлишларини бурундан ҳисоб эта олмайдилар. Бундай майда маталларни сўйлаб, ўз фикр ва

мулоҳазамни кенг равишда тушунтирмак истайман. Бу юздан кичик болалар эмас, ҳатто баъзи вақтларда катта кишилар заҳарланганлари учун ҳар вақт кўрилган чоралар қаторида бир ўртак арз этмакчиман. Ҳозирда ҳам жуда кўп одамлар — ҳамда бошқа хусусларда тарбияли бўлмоқ билан ўзгалардан имтиёзли одамлар бордирки, энг арзимайдирган ва лекин тирикчиликка энг илгари зарур бўлган ибтидоий маълумотлардан хабарсиз бўлганлари учун кўп вақтларда катта фалокатларга йўлиқадирлар.

Ҳақиқатда бизнинг халқимиз кечалари ётоқ уйларида, кундуз ҳам ўтириб ишлайдирлар. Бу ҳаракатларининг ҳифзи сиҳат юзасидан қандай ёмон бир хато эканлиги тушунтирилса ҳайрат этадилар. Ёки кўрпа остидаги сандалда озгина олов қолдирилиши билан катта бир уйнинг куйиши мумкин эканлигини билмайдирларки ва ёки жараён этган, яъни бир ёқдан кучли бир равишда келиб ўтган шамолга қарши туришдан сиҳатга қандай ёмон таъсир этишини билмагандан, бошқа агар тушунтирилса, сўзга ишонмайдирлар.

Бунинг каби кўп тарбияли одамлар кўрилгандир, бир меванинг ва ёки бирон ўтнинг вақтидан, яъни пишмасидан илгари емакдаги зарарларни билмаганлари учун ўзларини катта фалокатларга йўлиқтирганлар.

Мана шундай арзиган нарсаларни бошга бўйсунмай юришдан вужудга келган хатоларнинг жуда кўп ўртакларини топиб, изоҳ айтмак мумкиндир. Лекин сўзни чўзишдан бош тортиб, асл фикримизни билдиришга киришайлик.

Ҳар қайси юмушнинг бошқарилиши гавданинг сиҳат ва ориятли бўлишига боғлиқдир, дейилган эди. Ҳар илм ҳам ҳар нарсадан илгари гавдани ва бинобарин, соғлиқни давом эттиришга хизмат этадирган бўлиши керакдир. Ақл билан мулоҳаза қилинса, энг тўғриси ҳам будир. Негаким, ҳар илм ё тўппа-тўғри, ва ёки восита билан гавдамизга, сиҳатимизга хизмат этур ва шул сабабдан бизнинг аҳволимизни тузатиб саодатга эриштирадир. Илм — кўп кишиларнинг янглиш тушунчалари каби фақат маданиятли кишиларга — домлалик қилиб юрганларгагина эмас, балки энг тубан ва энг ваҳший бир турмуш билан яшаганларга ҳам керакдир. Илм аталган нарса фақат китобларда ўқилганича эмасдир: турмушга керакли нарсаларнинг ҳар қайси қисмини бўлса бўлсун билмак илмдир.

Ҳар кун, ҳар ерда нодон аталган бир чўбон ҳам чў-

бонлиғини яхшилаб бошқариши учун баъзи нарсаларни билишга тегишлидир.

Ҳар қанча нодон бўлса ҳам ҳайвонларни терлаган ҳолда суғоришдан қандай ёмонликлар бўлишини билмаган ва ёки баъзи заҳарли ўтларнинг зараридан хабардор бўлмаган бир киши чўбонлиқ ҳам қила олмайди. Бундай бир кишига ишониб ҳайвон топширмоқ ҳам хатодир.

Шу ерга етган ва кўрсатилган мисоллардан англашиладирки, илм ҳар кимнинг ўйлагани каби фақат маданиятли кишиларга эмас, балки ҳар кимга, ҳатто энг нодон яшаган бир деҳқонга ҳам керакдир.

Бир гала болаларни яхши равишда тарбия этишни адо этган бир мураббий ва мураббияга илмнинг қанча зарур эканлигини эса ҳар ким ўзи ўйласун! Уз вазифасига тегишли бўлган илмдан баҳрасиз қолган бир кишига ишониб бир ҳайвон топширила олмагани ҳолда бир гала инсонларни топширишга қандай ишониб бўлади? Бу ҳам чуқур ўйланишга тегишли бир масаладир. Бир мураббий ва ёки мураббиянинг ҳар фандан олим бўлиши шарт эмас, лекин мумкин. Мураббия тўғри ва умумий маълумотга воқиф бўлиши лозим эканлигининг бир катта сабаби ҳам будир. Маним фикримча бу тўғрида берилган мунча тафсилот етадир. Энди бу мураббийнинг маълумотли бўлишининг кераклигидан эмас, балки қандай ва қайси маълумотга ошна бўлишининг кераклигидан баҳс этгусидирман.

1923 йил, ноябр

ЭСКИ — ЯНГИ ТАРБИЯ УСУЛЛАРИДАҒИ АЙИРМАЛАР

I

Бурунги вақтларда фикр тарбиясида энг ўткир ва эътиборли бир қонда бўлса, у ҳам болани зўрлаб унга баъзи нарсаларни ёд қилдирмоқ эди. Яъни фикр тарбияси фақат китоб бетларига бош урмоқ, китобларда ёзилган нарсаларни сира ўзгартирмасдан ёд қилмоқ ва қилдирмоқдангина иборат эди.

Лекин замонамизда ҳар бирисига татбиқ қилинган тажриба усули бу эски тарзни анчагина ўзгартиришга сабаб бўлди. Узун синашлар ва давомли текширишлар маълум баъзи жумлаларни ёд қилмоқ — бирон нарсани натижасида аниқ билиндиким, бир нарса тўғрисида но-

ўрганмоқ эмасдир. Ҳар қандай нарса ва ҳар қандай ҳодиса буқун айрим бир фаннинг мавзусини ташкил этадир.

Шунинг учун у ҳодисаларни тажрибали бир равишда қараб чиқмоқ керак ҳамда мумкин бўлса ва балким шу йўл орқали ҳар нарсани ўрганишга тиришмоқ, у тўғрида бир талай сўзларни ёд қилмоқдан анча яхшидир.

Замонамизнинг олимлари маълумот ўрганишдан албатта, ишда татбиқот умид этадилар. Шунинг учун ҳар нимани ўрганганда ҳам кўриб, текшириб, синаб ўрганиш томонини ёқлайдилар ва асосан, ёд қилиш деган нарсага қаршидилар.

Мана шу мулоҳазалар умумият билан тўғри топилган. Шунга кўра замонамизда ҳар биринчи босқич мактабнинг программасига ашё сабоқлари (машғулотлари) киритилмак баробарида ҳар нарсадан аҳамиятлироқ саналгандир. Бу сабоқ орқасида ҳар бола келгусида қандай касб ва ҳунар эгаси бўлиш тўғрисида кичик ёшдан бошлаб бошланғич маълумотни қозонадир, ҳар хил касб ва ҳунарлар тўғрисида қисқача бир фикр ҳосил қиладир ҳамда маданий оқимга эргашиб бориш учун алоҳида бир қобилият пайдо этадир.

Албатта, у йўл билан берилган тарбия — ҳар ёқдан ҳам эқисидан фойдалироқдир. Бундай тарбия болани келгуси муваффақият учун тайёрлайдир.

Бу бола келгусида нима хизмат қилмоқчи, қайси касбни ишламоқчи, қандай ишни бошқармоқчи бўлса, ўзини ўшанга жуда кўп вақтлар илгарироқдан тайёрлаши керакдир. Яъни, кераксинган муқаддималарини аввалдан кўрмак ва назарият тўғрисида сўз ёд қилмасдан бурун ишга киришмак керакдир. Агар санъаткор бўлмоқчи эса, кичик ёшидан бошлаб озми-кўпми маълумот ўрганиши ва айниқса, қўлланилгуси асбоб ва қуролларни кўп мартабалар кўриб ишлашга ўрганиши тўғри келади.

Бу тартибда тиришмакнинг фойдасини ва лузумини ҳар тўғрида ва ҳар нарсада кераклигича текширган Европа мураббийлари — болаларни келгусида ишлайдиган ҳунар ва касбларига қараб тарбия этмак ва ҳатто сабоқ назарияни кўрмасдан бурун амалий сабоқ билан бошламоқ тарафдоридилар. Шундайким, устага шогирд бўлиб тушмагунча ҳеч бир нарсани лаёқат билан ўрганмак мумкин эмас, деб атайдилар.

Мамлакатимиздаги эркак ва хотин-қиз ҳунар мактаблари ҳам бу фикрга кўра очилган бўлсалар керак.

Яхши бир муаллим бўлмоқ учун лозим бўлган маълумотни ҳатто ибтидоий синашларни ҳали бу ерда экан, яхшилаб ўрганмак керакдир. Негаким, илгариде кийим тикиш орқасида кун ўтказмакчи бўлган бир қиз қўлда газета ва журналларда ўрнаклар кўриш билангина қаноатланибди, қўлига игна ва ёким қайчи ҳам олмаган ва бир тикиш машинасининг қандай айланишини кўрмаган бўлса, сўнгра ишга келганида албатта ўзини эпсиз ва назарий билимини етишсиз топадир. Бу ожизлик табиий ва заруриятдир. Мана ҳар нарсани шунга кўра қиёс этмак ва назариётдан бурун амалиётни билишда қандай улуғ фойдалар бор эканлигини тушунмак керакдир.

Эски тарбия услуби амалиётдан илгари назариётни ўқитар ва ўқитқанини тушунтиришдан кўпроқ ёд қилдирад эди. Яъни, ҳозирги усулга қараганда иш бутунлай тескарисича эди. Энг асосли айирма ҳам будир. Лекин гумон қилинмасунким, ёд қилмоқ бутунлай фойдасиздир. Баъзи нарсалар бордирким, қанча яхши тушунилса, ўшанча яхши ўрганиладир ва қанча яхши ўрганилса, ўшанча гўзал ва осонлиқ билан ёдда тутиладир.

Ҳикмат табиатининг — бошдан оёққача — амалий ва айрим риёзий қисми шундайдир. Лекин баъзи нарсалар бордирким, тушунилиши зарурий эмас, негаким бадихийдир. Шунинг учун уни тушуниб туришга эҳтиёж йўқдир. Негаким, жўғрофияда мамлакат исмларини, уларнинг бир-бирлари орасидаги йўл ва узоқлиқни, тоғ ва наҳрларни ва бошқаларни тушунмак учун кўп зеҳн сарф этмак, ақлни чарчатмоқ керакмас. Лекин ёдда тутмоқ албатта лозимдир. Бунинг учун эса замонамизгача ҳали ёд қилмоқдан бошқа бир қоида ва чора кашф қилина олмағандир.

Ушбу узун мулоҳазалардан англашиладирким, ҳар ҳолда ва ҳар ёқдан ёд олиш ва олдиришга бутунлай қарши бўлмоқ лозим эмас. Ёлғиз ақл ва идрок орқали тушунилиши мумкин бўлган нарсаларни ҳам ёд қилдириш йўли билан ўргатмак — нотўғри ва унумсиз бир таълим ва тарбия муомаласи бўладир.

Шунинг учун ҳофиза кучини қийнаб ақл орқали тушунилиши мумкин бўлган нарсаларни ҳам ҳофизага юклатмасликка айрим диққат қилмоқ керакдир. Бундай янглиш бир ҳаракатнинг қанча зарарли натижалари бўл-

ғанлығыни жуда кўп мураббийлар ўз ёзувларида узундан узун баён этганлар.

Қисқаси, болага ёд берилатурғон ва ҳофизага нақш этмак сурати билан ўргатилгуси нарсалар бўлгани каби тушунтириб билдирилгуси нарсалар ҳам бордир. Буларни ўз навбатида ижобиға кўра ёд олдирмоқ, тушунтирмоқ ва билдирмоқ тўғри келадир. Негаким, бир гўзал шеърни эсда тутмоқ учун уни албатта, ёд олдирмоқ керакдир. Ҳунар юзасидан бир қиймат ва гўзаллик қидириш ва тушунмоқ керак ҳам бўлмайди. Энг гўзал ҳофизалари бўлгонлар энг яхши тушунганлар қаториға кирмайди. Айниқса, сабоқлар билан боланинг ёши орасидағи нисбатни кўз олдиға кетирмак ва унга яраша сабоқ беришға киришмак керакдир.

Демак, англашиладириким, фикр тарбиясида энг аввал эсга олингуси нарса умумий бир қарашдан бу тарбиянинг программасини белгиламак масаласидир. Тўғриси, бу энг аҳамиятли масаладир.

Бир боланинг келгусида илм ва маърифат қозониб, тугал бир одам бўлиши учун энг бошда ўргатилиши лозим келган маълумот қайси равишда тартиб этилишға тегишдир? Саккиз ва ёки ондан кам ёшдағи бир болага наҳв (синтаксис), ўн саккиз ёшдан сарф (морфология) тугатишда фойда ва ёким зарар, хато ёким саботми бордир?

Мана шу масалалар тарбия билими ҳам тадрис усули билан айланишган илмларнинг диққатларини жалб этиб, бир гала тортишмаларға сабаб бўлгон ҳамда бора-бора бу масалалар ҳаммасининг туби (тарбия қилгуси болаларнинг боши билан турли билимларни тушуниб қозона олиш қобилияти) баҳс этганлиги аниқлашган, шунинг учун ҳар нарсадан илгари ва кўпроқ бу масалани текшириш билан умр ўткаркан кишилар чиқди.

Бу масаланинг — фикр тарбияси ва ўқитиш усули юзасидан бир аҳамияти бўлганлиғини узундан узун чўзиб таъриф этмак керакмасдир. Негаким, албатта, ҳали зеҳни муҳокамаларға қобилият кўрсата олиш даражасида ақли тугаллашмаган кичкина бир болага хаёл ва муҳокама орқали ўргатулгуси сабоқларни, яъни мантиқ, ҳандаса ва бошқа олий фанларни ўргатишға киришмакнинг ўзи шубҳасиз бўш бўлишиға вақт йўқотмоқ ва натижада фикри самаралар ўрниға зеҳни зарарларға йўлиқмоқ демакдир. Буни ҳар ким билади ва тушунадир, осон бир нарсадир. Бу қанча осон бўлса, боланинг ёшиға кўра бир программа тузмак ҳам ўшанча қийиндир.

Негаким, бу — боланинг турлу ёшларда қозониши мумкин бўлгон ақли, қобляиятини билмак ва унга кўра фойдали маълумот ва билимларни бир программа сура-тида тузиб, низомга сола олмоқ билангина мумкиндир. У эса жуда осон бир нарса эмасдир. Энди бу аҳамиятли масала тўғрисида бир оз сўзламоқ тўғри келади.

1925 йил, декабр.

II

Кўрмак ва санамоқ (тажриба ва мушоҳада усули) болани китоблар билан чарчатмоғидан кўпроқ, ҳодиса ва нарсаларнинг ўзларини кўруб текширмак ва (усурот) билан мустақил бир нарса ўргана олмоқ йўлини ўргатишдир. Бу усул — ёд қилишнинг бутунлай тескарисидир. Бурунги бандларда муносабат топиб ёд олиш тўғрисида баъзи тафсилот бергандан кейин албатта, ҳар нарсани ёд олдириш орқали ўргатишдан иборат бўлгон тарбия усулига қарши эканлигимизни кўрсаткан эдик. Бундин бир янглиш маъно чиқорилмаслиғига ишонамиз. Нега десангиз ҳар ҳолда ёд олиш орқали эсда тутилгуси кўп маълумот бўлгонлиғини, уларни ҳар ҳолда ўз онгича эсда тутмоқдан бошқа чора бўлгонлиғини тайинлаб айтган эдик. Ҳофиза ҳам бир малакадир. Унинг ҳам албатта, тарбия қилиниши керакдир. Бу олимлар билан (ҳукамонинг) ғайрат ва текширишларининг бир-бировига қўшулиши билан аниқлашгон тўғри бир фикрдир. Лекин (улуми) табиъия теварагида бўлгон билим турларининг барчаси кўруш (мушоҳида) асаридир. Булар — риёзиёт сингари ишнинг далолати билан бўлмаслар.

Шунинг учун, модомиким, кўруш орқали ўртага чиққан маълумот — билимимизнинг улуғ бир бўлагини ташкил этадир ва модомиким, қурол ва ўзга воситалар тугаллашган сайин кўпроқ чуқур кўруш ва кўрунишларга муваффақият ҳосил бўладир; албатта бир болага кўруш йўлини ўргатмак, аниқлик мартабасига етказилган ҳақиқатларни ҳам кўб маълумот санаб ёд қилдирмоқ керак.

Зотида кўруш усули қанча илгари олиб борилса — болаларда ажратиш кучининг буткулланишига ўшанча хизмат этилган бўладир. Нимага десангиз ажратиш кучи кўруш орқалиғина ва биргина ажратиш кучининг ва

диққатнинг ортиши билан мумкиндир. Бундаш бошқа, бирда бу равйишда зеҳн тарбияси кўрган ўзлигича аҳамиятли нарсалар кашф этишга муваффақият бағишлай олғуси ўткир бир назарга эга бўла оладилар.

Илмий тараққиёт — янги кашфиёт ва ислоҳот билан бўладир. Диққат буюрилсинким, инсонлар ўтган бўғумларнинг ривоятлари билангина қаноатланиб келсалар, билимга бурунғи замонлардан сира фарқимиз бўлмас эди. Билим юзасиндан кетда қолғонда эса, албатта ҳунар ва маданият (да) ҳам илгари боролмас эдик. Ҳолбуки, кемалар, оташаробалар, (паровоз, поезд) учғучлар (самолёт), электрик машиналари ва ўт оочлар кўруш орқалигина чиққан ва кўрушлар эса ўтган бўғумларнинг ихтироси билан қаноатланилмаганликдан вужудга чиқғонлар. Бу ергача айтилган сўзлардан: кўруш (мушоҳида) усулининг тарбия ва фикрларнинг тараққийси ёшида қандай катта бир аҳамияти бўлғонлиги англашилғон бўлса керак.

Замонамизнинг фанда билимларини ўтган замонникилардан мумтоз қилғон бу тарзга кўруш ва синаш (мушоҳида ва тажриба) усули деб айталар, синаш билан, кўруш билан фанларгада машқ дейдиларким, табибият, ҳикмат ва кимё фанин бу гуруҳидандир. Демак бўларким, кўруш ва синаш усули мутлақ бир суратда бўлмаса ҳам кўпроқ билимларга ҳар ҳолда татбиқ қилиш керакдир.

Риёзиёт сингари, мантиқ сингари мустақил фанлар тўппа-тўғри кўруш (мушоҳида)га эҳтиёж арз этмаслар, мавзулари зеҳн ва назардир. Лекин табибият фанларидан ҳайвонот, наботот ва ўзгаларнинг мавзу ёғидан қандай кўрулиб тузилганлиги эътиборга олинса; бир қарашда уларнинг кўрушдан майдонга келганликларини ҳар ким биладир. Негаким ҳайвонот фани — ҳар нарсадан илгари — бор бўлғон жонли махлуқлар устина ўхшашлиқ ва айирмаларга диққат билан қарашдан келиб чиққандир. Бошлаб қуруқда ва сувда яшағон ҳайвонлар бир-бирларидин айрилғон... Ундан кейин эмчакли ҳайвонлар билан эмчаксизлари бир-бирларидан айрилғон, яъни бу иккинчи айирма ҳам кўрулиб бир иккинчи тақсимни ижоб эттиргандир. Бу жумладан наботот илмининг ҳам кўрулиши шу тартибда бўлғон.

Шунинг учун бундай аҳамиятли билимларда кўруш ва синашга ўрганмакдан яхши бир зеҳни тарбияси йўқдир. Мана шу сабабдан ўқувғучига кичик ёшда экан

кўра ёшни ва кўрулган нарсаларни санаб тузатиш ва ўзгартишни ўргатмак жуда керак ва жуда фойдалидир.

Бу қандай мумкин бўладир?

Ана энди шу масалага ўтамиз...

Бир болаға бошда сабоқ бергандан кейин ўзлигича у сабоқнинг мавзуини жуда яқиндан бир билим ҳосил этгуси равишда кўрсатмак ва керакли тафсилот бериб билдирмак ва яна бошқа керак нарсалардан тегишли назариётни синаш орқали ўрганилиши керак бўлгон фанлардан сўз очилиб турулгон бўлса, бошда сабоқ бермак ва сўнграда ўшал ҳайвонот ва ўсимликларини кўрмак ҳамда текширмак ва ёким айтилган ҳодисани қайтадан синаб кўрмак тўғри келади.

Фаразан наботот бошда икки катта бўлимга бўлинадирлар, бири данаги — уруғи бир бўлак бўлгон синфдир. Наригиси, яъни данаги икки бўлакдан иборат бўлгон синфдир. Бу икки синфга қарашли бўлгон ўсимликларда бу туб айирмалардан бошқа, бирда япроқларда, гулларда, новдаларда ҳам баъзи аҳамиятли айирмалар кўриладир ва ўзгалар деб тушунадиргандан ва сабоқ бергандан кейин ўқуғучиларнинг олдда ҳеч бўлмаса бир ўрнагини кўрсатиб тажриба этмак керакдир.

Негаким бошда уруғларини кўрсатмак ва бу нуқтада кўзга кўрунган айирмаларни белгиламак учун бир бодом билан бир хурмо олинсун ва хусусиятлари таъриф этилсун. Бодомнинг маъзини ва хурмонинг эса пўчоғини экканлигимиз тушунтирулсин. Сўнгра япроқларида, новдаларида ва диққат билан қарашни жалб этган ўзга айирмаларни ва бошқа хусусиятларни ҳам шу равишда япроқда новдаларни очиб ва шарҳ этиб кўрсатмак керакдир. Мактабда сабоқ бўлмасида ўқутулгон сабоқлар — боғчаларда ва далаларда ўргатишга тегишдир. Бу тартиб сабоқ ўқутушда жуда кўп яхшилик ва муваффақият бўлгонлиғи сонсиз синашлар билан аниқлашгондир.

Биринчиси: боланинг юраги қисилиб зерикмайди. Нимага десангиз, бу тартибда ўқутулгон сабоқнинг гўзал бир эрмагидир. Ёлғуз мавзунини мутолаа қилиш боланинг зеҳнини чарчатади. Иккинчиси: болаларни бу тартибда ўқутиш бирда болаларнинг диққат билан қарашларини таъмин этади ва зеҳнларига кушойиш беради.

Учунчиси: чинданда бола ўқуғон нарсасини кўра билиб ўрганади ва ҳеч бир вақтда эсан чикармаслиқ равишда зеҳнида сақлайди.

Бу равишда ўқутиш ва ўрганишнинг қанча аҳамият-

ли эканлигини тушунган Оврупо олимларининг бу тўғрида кўрсатган ҳимматлари(ни) таъриф этмак жуда узунға чўзиладир.

Шунчасини айтиб ўтайким, маданий юртларда ҳайвонот ва наботот боғчалари ҳамда тарихи табиий юзалари милиўнлаб ва ўн милиўнлаб ўсимликларни кўриб танимоқ учун қалин ойналар билан айлантирилган алоҳида ҳовузлар ясалиб ҳалиги ҳайвонлар сақланадир.

1926 йил, феврал.

IV. ОИЛА КИТОБИ

(Хоним-қизларимизга тортиқ)¹

СЕН ЯША!

Севимли рафиқамга

Йўқсулликлар, айрилиқлар, мани бутун эзганда...
Ёлғизликнинг наштарлари юрагимни тешганда,
Ҳаётимнинг баҳорини сен келтирдинг бирликда,
Сен келган кун руҳим теран севгиларла безанди.

Меҳрибоним! Бу қоронғу очунимда биргина
Сен эурсан опшоққина ёруғ юзли юлдузим.
Сен мен билан бўлган сайин қайғу кирмас кўнглимга,
Фидо сенга ёзувларим, шеърларим, ҳар сўзим.

Вазираам, кул, хандалар соч маним нурсиз умримга,
Вужуд бериб жон бағишла гўзал тилакларимга!
Тилагингча очил, яйра, ўйнаб яшна, қанотлан,
Булбул каби сайраб учгил, яша, жоним, бахтимга!

1922 йил, 3 сентябр.

СЎЗ БОШИ

Неча юз йилдан буён маданиятдан, илм ва маърифатдан маҳрум этилган юртимизда озодлик ва ўзгариш куёши чиқди. Мен ҳам шу арзимаган қалам билан кучим етганича юрт ва оилага хизмат қилмоқ ва айниқса, ўксузлик ва эски турмуш билан курашмак истаганим учун бу шарафдан ўзимга ҳам бир ҳисса айирмоқчи бўлдим. Шунинг учун янги озод бўлган халқимизга ўғуллик китоблар ёзиб, хурофот бидъатдан юртни тозаламоқ истадим. Ойлик биринчи китобимизни қайси тўғрида ёзишни ўйлаганимда кўзим олдида хоним-қизларнинг, яъни эл оналарининг қайғули турмушлари жонли бир равишда кўринди. Уларнинг қўлларида турмушларини тузатувчи ва билим ташналикларини йўқотгувчи бирон нарса бўлмаганлигини сездим. Бир фойда берур тилаклари билан шу китобчани ёзишга қарор бердим.

¹ *Хоним-қизларимизнинг истиқболдан, уй ишларидан, хоним ва қизларнинг турмуш масалаларидан қисқача гапурадурган фойдали бир китобчадур.*

Бугун мана шу кичкинагина тортиқни хоним-қизларимизга илиндим. Албатта бунинг озми-кўпми камчиликлари бордир. Локин хоним-қизларимиз буни ўқиб яна бошқа китобларга ташна эканликларига, ўқушига ҳаваслари билан ишонтирсалар, ҳар бир қалам эгаси бу хайрли ишга киришадир. Мен яна кўп текширишни кўрган ва билганларимни бундан кейинги китоблар орқали тушунтиришни ҳозирдан устимга оламан.

Ўқигувчилардан рағбат, ёзгувчилардан хизмат ва муваффақиятлар кутиладир.

1921 йил, 1 декабр, Боку.

Муҳаммад Саид Аҳрорий.

I

НИМА ҚИЛИШ КЕРАК?

Хоним-қизлар!

Сиздан шундай бир нарса сўрадикки, бутун эсингизни бир ерга тўплаб, жуда кўп ўйлаганингизда ҳам:

Ўз юмушларимизнинг уҳдасидан чиқиб, роҳатда яшамоқ керак, дейишдан бошқа бирон жавоб бера олмайсиз. Шундай эмасми? Яхши. Энди хоним-қизларнинг роҳат эриштирамаклари учун қайси ишни ва нималарни қандай қилиб битиришлари керак, деб сўрасак бунга тузук бир жавоб бера олмайдирганга ўхшайсиз... Шундай бўлса, қўйинг: ман ўз саволимга ўзим жавоб берай!

Биласизмики, хоним-қизлар, эртами-индин ота ва оналарингиз сизни ўз уйларидан бошқа бир уйга узатадирлар... Бу аниқ бир ишдир. Сизнинг ота ва оналарингиз то сиз бўйга етгунча боқадирлар, асрайдирлар, ўқитадурлар. Лекин сиз бўйга етар-етмас, яъни хушёр, эсли, эпчил бўлганлигингизни ва хоним бўлишга ярашганлигингизни тушундиларми, дарров уларнинг олдига, яъни улуғ ва қийин бир иш кўндаланг бўлиб тушадир. У иш эса ўз розилигингизга кўра сизни бир жон йўлдоши билан бирлаштирамак, яъни орзу ва ҳавасларни қилмоқ, сизнинг тўйингизни ясамоқдир.

Юқоридаги сўзларимиздан тушунган бўлсангиз керакдирки, ҳар қандай бўлса ҳам сиз ё бу кун, ё эртага янги бир уйга борасиз, у уйдаги барча ишларнинг бошига ўтасиз. Демак, истайманки, бу уй сизнинг ўз уйингиздир. Бу ўз уйингиз сизнинг томонингиздан ўзининг бошқарилмоғини тилайдир. Шундай англашиладирки,

ҳар қизнинг, ҳар хонимнинг ўз уйини бошқариши керакдир, зарурдир. Яхши ишонаманки, бу сўзни эшитгандан кейин сиз ҳам сира тортинмасдан (уйни бошқармоқ керак) деб айтасиз. Локин уй бошқармоқни фақат орзу қилиш билан иш битмайдир. Бунинг учун ҳар нарсадан илгари уйни бошқармоққа тегишли эканлигингизни яхши тушунингиз, уй бошқаришни ўрганингиз ва чин бир равишда бошқарингиз.

Сўзимнинг ичида «уйни бошқармоқ керак», деганимиз учун ёдимизга бир неча масала келадир. Хоним-қизларимиз бу масалаларни яхши тушунишга тиришсалар жуда кўп фойда топадилар ва бошқа кўрсатилгуси ҳамма ишларни бошқара оладилар.

Хоним-қизлар!

Ўз уйингизга борганингизда, севикли йўлдошингизга қовушганингизда сизнинг устингизга кўп юмушлар ва шунга яраша жавобгарликлар юкланадир. Булар тўғрисида ҳозирдан ўз фикрингизча баъзи нарсалар ўйламангиз, бир гала ишлар ўрганиб қўйишингиз зарурдир. Рухсат берсангиз бу тўғрида билган ва тушунганларимиздан бир нечасини биз ҳам сизга айтиб ўтамиз.

Аниқ билингизки, бу янги уйингизда, бу ширин ошинеингизда тонг отар-отмас ҳамма уй юмушларининг бошида бўлмоққа, уйингиздаги ҳар нарсага ўз кўзларингиз билан қарашга тегишлидирсиз. Жомашов, энгил, омбор, дастурхон, ҳар хил асбоб ва эҳтимолки, яқинларда бўладирган болалар билан машгул бўлмоқ каби ишларнинг барчаси сизнинг юмушларингиздир. Бу янги қурилган уяда сиз ҳар нарса бўла оласиз ва қила биласиз. Бу уйга ва бу уйнинг ичида яшаганларга биргина сиз ўрозлик берасиз. Шодлик келтирасиз, тирикчиликларини тузук бир йўлга соласиз, уйингизнинг озодалиги, зийнати, латофати фақат сизнинг қарашингиз, қўлингиз ва ишингиз билан тузаладир.

Бизга яна бир оз рухсат берингизки, кўнглимиздан ўтган бир нарсани очиқроқ айтайлик. Рухсатингизни олганимизга ишонганимиз учун ушбу сўзларимизга диққат қилмоғингизни сўраймиз.

Очиқ бир хақиқатдирки, сиз хоним-қизлар, агар уйингизнинг ҳар бир ишини ҳозирдан ўрганиб, ҳамма юмушларингизни тушуниб, уйингизни яхши бир равишда эпласангиз йўлдош ва болаларингиз билан бирга бутун бир тузуклик ва чин тинчлик ва хурсандчилик ичида яшайсиз. Хонимликнинг, оналикнинг бу ва бунга

Ўхшаган керакли ишларни билмасангиз, тегишли юмушларингизни, яъни уйингизни бошқара олмасангиз — сиздан йироқ бўлсин, — бутун умрингиз паришонлик ичида ўтадир. Ҳамма вақт йўлдош ва болаларингиздан айрилиб қолмоқ кўркүси остида эзилгайсиз.

Хоним-қизлар!

Мана, биз сизнинг тўғрингиздаги оталиқ ва биродарлик фикримизни, ҳатто кўнглимизнинг энг теран жойларида яшириниб ётган ва лекин фақат сизга тегишли бўлган буюк ва кўрқинч дардларни ҳам очиб сўйладик. Энди сиз уйингизни йўлдошингизга ва болаларингизга фойдали ва ёқимли бир оромгоҳ ҳолига қўймоқ учун нималар қилмоқ керак эканлигини билингиз ва қилингиз. Агар буларни билмасангиз тadbир манзил, яъни уй эплаш ҳунарининг баъзи керакли йўриқ ва йўсинларидан эсимизда бўлганларини ва бу тўғридаги билганларимизни биз бу китобчада айтиб ўтишга кучимиз етганича тиришамиз. Сиз ҳам бу йўл ва йўриқларнинг жон ва кўнгилдан билиб ва юзага чиқарингиз...

II

БИР КҮННИНГ ИШЛАРИ

Хоним-қизлар!

Ўз уйингизга (узатилиб) бордингизми? Ўзингизни (қувноқ) санаб узун вақтгача бегона бўлиб турманг. Яхши билингки, уй сизникидир. Бу уйингизни бошқаришга қанча кеч бошласангиз ўшанча иш ортиб сизни чарчатадир. Шунинг учун уй ишларини тузук бир йўлга солишга, керакли тadbирларни қилишга жуда эртaroқ бошланг. Чин бир хоним бўлмоқ истасангиз ҳеч бир вақт эрталик чой ва нонуштаингизни ялқовлик қилиб ётган жойда ичманг. Қиёмгача ётган ўрнингизда ёнбошлаб ўтирманг. Сизнинг бундай ялқовлик қилишингиздан кўп фалокатлар бош кўрсатади.

Бундан илгариги сўзларимизда ҳамма ишларнинг бошида бўлмоққа, ҳар нарсага ўз кўзингиз билан қарашга ва бошқа керакли ишларни бошқармоққа тегишли эканлигингизни тушунтирган эдик. Сиз ялқовлик қилиб ётганингизда у керакли юмушларнинг уҳдасидан ким чиқади? Табиий, ҳеч ким... Сўнгра бора-бора уй пичроқ бўлур, турли касалликлар майдонга келур, ортиқ исрофлар йўл ола бошлар, катта фалокатлар бош кўрсатиб, жанжаллар, айрилиқлар юзага чиқар.

Шундай бўлса, хоним-қизлар: ҳар нарсадан илгари уй ичидаги бошланма ишларни яхшилаб тушунинг. Токи бошқа юмушларингизни бошқаришда қийинлик тортмагайсиз. Ишингизни ҳамма вақт осонлик ва енгиллик билан битиришга, оғир ва кўп ишлар остида қолмасликка ғайрат этингиз. Бунинг учун ҳар куни жуда барвақт туриб ишни бошланг! Тузукми?

Хоним-қизлар!

Мана бу ўринда сизга ҳар куни эрта билан қиладирган ишларингизни кўрсатамиз. Эрта билан уйқунгиздан турдингизми, дарров хизматкорларингиз бўлса уйғотиб, ҳаммасини ўз ишларининг бошига юборингиз. Агар хизматчиларингиз бўлмаса, табиий, уларнинг ишларини ўзингиз қилингиз.

Эрта билан қилинадирган ишларга киришилмагига диққат қилинсин:

Уйда бўлганларнинг бошдан оёққача кийим ва тўшақлари тозалансин. Негаким, кир ва ифлос энгиллар билан юрмак жуда хунук бир нарсадир. Йўлдош ва болаларингиз ифлос кафш ва кийимлар билан кўчага чиқсалар, ишларига ва мактабларига борсалар уларнинг бу аҳволларини кўрган кишилар кўпроқ сизни айблайдилар. Барчангизнинг қўл ва бетларингиз ювмоқ учун даркор бўлган сув, собун, сочуқ ва бошқалар тайёрлангандан сўнгра йўлдош ва болаларингизни уйғотингиз. Унларнинг латофатларини мукаммаллаштириб севгингиз ва муҳаббатингизни билдирмакка тиришингиз, уларнинг сиҳатларини, аҳволларини сўрангиз ва тегишли тадбирларни қилингиз. Ҳар бир дард ва касалга қарши доктор билан иш қилмоқни сира унутмангиз. Ҳаммангиз хурсанд бир ҳолда нонушта қилингиз, ширин сўзлар ва юмшоқ муомалалар билан йўлдош ва болаларингизни ишга ва ўқишга қизиқтиришни ҳамма вақт кўз олдида тутингиз. Бозорга ўзингиз бора олмасангиз, ҳар қандай қилсангиз ҳам олинадирган нарсаларни ўзингиз тайинлаб тегишли кишиларга буюринг.

Хоним-қизлар!

Ҳар куни эрта билан барвақт туришингизда мана шундай фойдалар бўлади. Ўзингиз ҳам шунга яраша бутун қавм-қариндошларингиз билан бирга шод ва масъуд бир умр ўтқарасиз. Бунинг тескарисича ҳаркат қилсангиз, ҳар ким сизга ўхшаб ўридан кеч туради. Ишлар ҳам шунга кўра кеч битадир ва ёки чала қолиб, борган сайин ортадир ва бутун уйдагиларни эза-

дир. Бунинг учун сиз барвақт туришда бошқаларга ўр-
нак бўлгайсиз. Юқорида айтганларимизни қилиб йўл-
дош ва болаларингизни ўз юмушларига юборгандан ке-
йин уйларни тозалайсиз. Қиём ва кечқурунлик овқат-
ларни тайёрлаб қўйингиз. Кундуз қилинадирган ишлар-
нинг ҳаммасини бошқарингиз. Дарров ва ёки ўшал кун
қилинадирган ишларни ўз вақтида ва эртасига қолдир-
масдан қилишга тегишли эканлигингизни жуда яхши
тушунган бўлсангиз керак.

Хоним-қизлар!

Бу ерга сўйлаган сўзларимизни қилсангиз ҳар кун
эрта билан қилинадирган ишларингизни бутунлай бит-
карган саналасиз. Бир куннинг ишларини буткул қил-
моқ учун энди кун орасидаги баъзи керакли ишларни
ҳам — зерикмасангиз — очиброқ айтамыз. Белгилidir-
ки, кўчага чиққан йўлдош ва болаларингиз ишдан ва
юмушдан чарчаган ва ёки бирон нарсадан хафа бўлган
бир ҳолда қайтадирлар. Шунинг учун бун¹лардан ҳар
қайсинисини келгач, дарров юз ва кўзларидан аҳвол-
ларигача ошно бўлмоққа ғайрат этингиз. Уларнинг
чарчаганликларини қайғу ва ташвишларини йўқотиш-
га ярайдурган ишларни, муомала ва чораларни қилмоқ
сизнинг энг севгили бир юмушингиз бўлсун. Маълум
вақтда уларнинг сабоҳларини чоғ қилишга, иштаҳали
бир равишда овқат едиришга ғайрат қилгайсиз. Ҳар
вақт ҳар бир ерда ҳар қайси бир йўл билан уларни ўз
юмушларига жон ва кўнглидан ғайрат этишлари учун
насиҳат қилингиз ва қизиқтирингиз. Ёки ҳар кеч эрта-
сига қиладирган ишларига тайёрланган бўлсунлар. Уй-
дагиларнинг барчасининг тез вақтда уйқуга ётиб эрта-
роқ турушларини таъмин этмакка бутун борлигингиз
билан ғайрат этингиз.

«Бу кунги ишни эртага қолдирма!» деган ҳикматли
сўзни ўзингизга йўлбошчи қилингиз. Ишга шундай бош-
лаб унга кўра давом эттирсангиз бахтли бўласиз.

Хоним-қизлар!

Бизга яна бир оз руҳсат берсангиз. Эсимизга жуда
муҳим бир нарса келди. Бу масалага сизнинг ҳар кун,
ҳар соат диққат қилишингиз зарурдир. Аниқ билингиз-
ки, ҳар хонимнинг энг катта юмуши ўз йўлдошининг
севгисини ва илтифотли қарашларини жалб этмак, яъни

¹ Муаллиф усмонлича таъсирида кўп замондошлари сингари
«ун», «бун» шаклини қўллайди.

уйга ўзини севдирмак, йўлдошининг кўзларини бошқа хотунларга қараб қолишига сабаб бўлмаслигидир. Бу ҳаммани фақат ўзингизга боғламоқ сизнинг ўз қўлингиздадир. Бунинг учун нима қиласиз, биласизми? Йўлдошингизга фақат ўзингизни севдирмак учун барча кучингизни биргина уй ва ошхона ишларига берманг. Яъни фақат бир хизматкор каби бўлмангиз. Ўзларингизнинг уй ҳоқими, уй хўжаси эканлигингизни ёдингиздан чиқармангиз. Майда-чуйда ишларингизни битиргандан кейин, яъни оқшомлари қўл ва юзларингизни ювиб, ўзингизга бироз пардоз берингиз. Қийиниб, ясанингиз, озми-кўпми ўйнангиз, яшнангиз, кулингиз ва кулдингиз. Бундай мулоҳазалар кўп оилалар орасида, айниқса, тўйдан бир неча йиллар ўтгандан сўнгра ортиқроқ керак бўлур.

Хоним-қизлар!

Кўчага чиққанингизда, бирон жойга борганингизда жуда ортиқ даражада пардоз қилиб ясанманг, уйда ўз йўлдошингиз учун ясанингиз ва хушрўй ҳам хуштабиат бўлингиз. Чиройли ва озода кийимларингизни кўпроқ ўз уйингизда кийиб хуш ва ҳуснли кўринишга ғайрат этишингиз керакдир, ихчам ва содда ҳам келишган кийимлар билан қаноатланиб унларни яхши кийингиз, Тиллавор, жавҳар, қават-қават кийимларни юкланиб, ҳаммол бўлишдан сақланингиз, бутун умрингизни ўсма эзмак ва майда сочлар ўрмак билан ва сочларингизга ғалбур каби оғур ва хунук жамалак осмоқ ва тикмоқ билан ўтказмасдан содда ва жўнгина пардозлар билан қаноатлансангиз, жуда осон бир равишда ясанган бўласиз.

Ҳар нарсанинг бир вақти бордир. Ҳар хоним буни яхши билсун. Вақтли-вақтсиз замонларда ҳар қандай сўзларни сўзлаб, қўни-қўшнини мазаммат (ёмонлаб) қилиб, ўрта ерда йўлдошингизнинг жонини сиқманг. Хафалик ва касаллик чоқларида йўлдошингизни хушвақт этингиз ва уйдаги болаларга тўпалон қилдирманг. Уйингизнинг (осойишталигини), жонларингизнинг ҳузур ва ҳаловатларини бузгучи, кайф ва нашъаларингизни қочиргучи керакмаган орзулардан кечингиз. Вақтли-вақтсиз, ўринли-ўринсиз, яъни йўлдошингизнинг аҳволини, кучини, даромадини тушунмасдан ва ўйламасдан беҳудага кийимлар, кафшлар, узук ва билақузуклар истаб, қистаманг. Бундай нарсаларни эркакнинг ўз ихтиёрига қўйинг. Сиз чин бир хотун бўлсангиз, албатта ўз

кучига яраша сизни хурсанд қилишни лозим топадир ва табиатингизни чоғ қиладир. Етарки, Сизни жон ва кўнгилдан севсин.

ҲАФТА ВА ОЙ ИЧИДА

Хоним-қизлар!

Агар ўз уйингизда роҳат яшамоқ, ҳамма вақт хурсанд ва бахтли бўлмоқ истасангиз, йўлдошингизни, уйингизни ва болаларингизни севингиз, уларни яхши тутингиз ва авайлаб юрингиз. Бу йўлда ҳеч бир нарса, ҳеч бир куч сизни алдатмасун ва бу тўғри йўлдан қайтармасун.

Ўтган сўзлар билан ҳар кунги ишларни яхши тушунтирдик. Ҳолбуки, бу кундалик ишлар энг енгил ишлардир. Бунлардан бир оз ва баъзи кўпроқ оғур ва қийин ишларнинг борлиги ҳам маълумдир. Бунларни ўз ўрунларида тушунтурамиз. Бу ерда бир ҳафта ва бир ой ичида навбат билан қилингуси ишларни ўйлаганимизча тушунтира олсак, ўзимизни бахтли санаймиз.

Хоним-қизлар!

Бир уйнинг ичида албатта, бир неча хона бўладир. Ҳар кун эрта билан уйда қанча ҳужра, бурчак бўлса, ҳаммасини бир супуриб ва ё супуртириб олиш керак. Лекин бундай ошиғич ва чала супуриш билан бутун хоналар яхши тозалана олмас. Бунинг учун ҳар кунги ошиғич супуришдан бошқа бу хоналардан ҳар бирини бир кунда алоҳида супуриб ўтмак керакдир. Токи ҳафта бошида уйнинг ичи ва ҳар ёғи топ-тоза бўлсун. Ҳар кунги озодаликка тегишли ошиғич ишларни қилгандан кейин ўшал ишларга киришингиз. Бу ишларни ҳар кун муайян (аниқ) қилуб, қиём билан номоздигар орасида бошқарсангиз яхшироқ бўлади. Негаким, у вақтгача ҳам бир оз истироҳат қилган бўласиз, ҳамда ўшал ишнинг кундалик вақтлари сизга белгили бўлади. Бу сояда (ёрдамида) жуда яхши ва машаққатсиз ҳамда салқин қон билан бошқариладир. Бу йўсинни қўлдан бермасангиз, яъни кунда бир уйни ҳар ҳолда жуда яхшилаб озода қилсангиз: бутун уйингизнинг ҳар ёғи ҳафта ичида гул каби севимли ва чиройли бўлади.

Хоним-қизлар!

Юқоридаги сўзларимизда уй ичидаги хона ва бурчакларнинг навбат билан озода қилинмоғининг аҳволини оқлайди. Локин бунинг билан қилинадирган яна бир

нечта ишлар бордир. Азжумла (жумладан) бир уй ичида ювиладирган кир, кийим ва асбоблар, тозаланадирган, кумуш ва мис каби маъдани нарсалар, тикиладирган, сўтиладирган, ямаладирган либослар ва деразалар, покланадирган ўчоқ ва тандирлар, ўрнаштирадиган шкаф ва токчалар бордир-ки, бунларнинг ҳаммаси уй ишларининг энг кераклиги қаторидадир. Ҳолбуки, буларнинг ҳаммасини бир ва ёки икки кун ичида бирдан бошқарила олмаслигини ҳар ким яхши биладир. Шундай бўлса юқоридаги ишларнинг ҳаммасини қилгандан кейин яна ўшал қиём ва намоздигар орасидаги тақсимотга кўра, бунларни ҳам ҳафтанинг кунларига бўлиб, бошқармоғингиз керак топиладир.

Сизга бир оз осонлик бўлиш учун — бизга рухсат берсангиз — ўзимиз бир тартиб тузуб берайлик. Сиз ҳам шунга кўра бу ишларни ҳар кун бирини бошқариб туриш билан бутун умрингизни озодалик ичида ўтқариб шод бўлгaysиз.

Бизнинг фикримизга қолса, шанба кuni кумуш ва мис каби маъданий нарсалар тозалансун. Якшанба кuni ювилган кийимлар дазмол қилинсун. Душанба кuni ошхона, ҳамда ўчоқ ва тандирлар тозаланмоқ баробаринда бутун шкаф ва токчалар ва уйларнинг ичидаги асбоб тозаланиб, уй-жойига ўрнаштирулсин. Сешанба кuni ҳамма сўкуклар тикулсин, йиртиқлар ямалсун. Чоҳоршанба кuni собун билан ювиладирган нарсалар ювилсун. Панжшанба кuni уйдаги ҳамма ойналар, деразалар, рамкалар, тош асбоблар артилсун. Жумъа кuni бўлса, ҳафта орасида чала қилинган ишларни қиласиз. Ёки истироҳат этасиз ва истасангиз меҳмондорлик бориш-келишлар қиласиз.

Хоним-қизлар!

Ҳафта орасидаги ишларни, демак, юқорида айтганимизча бошқардингиз ва бир даражагача тинч бўлдингиз, деб ўйлаймиз. Лекин бунинг билан иш битмайди. Сизлардан энг кўп ва энг катта илтимосимиз шудирки, ўшал ҳафталик ишларни ўз кунларида тузук бир равишда бошқариб борингиз ва ҳар ҳафтадаги ишлар ҳафтасида каму-кўстсиз бошқарилган бўлсин. Мана шу кўрсатганимиз равишда ҳафта орасидаги ишларингизни битиргандан кейин кўз олдингизда бирда ой боши ишлари кўриниб турадир ва сиздан бошқарилмоғини истайдир. Табиий булар ҳам сиз уй хонимининг диққат ва ҳимматига қарайдир.

Сизга-да белгуликдурки, юқорида сўйланган уй ва иш асбобларидан бошқа албатта гилам, шолча, намат, кўрпа (одеял) ва парда каби ўзига чанг тортгучи оғир нарсалар ҳам бўладир. Бунлар тозаланмаса, қилинган бошқа озодаликларнинг ҳаммаси бекор бўладир. Бундан бошқа бу асбобларнинг чангларидан ҳар хил микроблар (кўзга кўринмайдиган даражада майда қуртлар) ва дардлар пайдо бўлиб, уйдагиларни ҳалок қиладир. Модомики шундайдир, нимага ҳамма қилган ишларингизни бекорга чиқарасиз ва жонингизни фалокатга йўлиқтирасиз? Булар учун ҳар ойда бир марта уйдаги ҳамма гиламларингизни қалинларингизни ва бошқа шунларга ўхшаган ўзига чанг тортгучи нарсаларингизни силкинг. Ҳамма шундай нарсаларингизнинг бутун чанглари ва доғларини кетказмакка ғайрат этингиз. Локин бундай ишларда оғиз ва бурнингиз билан қулоқларингизни юлқароқ бир нарса билан ўраб олингиз токи чанг кириб сизни касал қилмасун. Бу ишларни битируб, жой-жойига ўрнаштиргандан кейин кийимларингизни алмаштирингиз ва баданларингизни покиза қилингиз.

ОҒИР ИШЛАР

Хоним-қизлар! Сиз бу китобни ўқиган сайин бир кўп ишларни устингизга юкланганлигини эҳтимолки, оғирсиниб қоласиз ва бутун дунё ишларининг (босиб) қолганлигига ҳукм берасиз. Ҳолбуки, бу фикрингиз янглишдир. Эркакларнинг ҳам ўзларига яраша сиздан кўпроқ оғир юмушлари бордирки, сизга тегишли бўлмагани учун бу китобда унлардан сўз очишнинг кераги йўқдир. Ёлғиз бу муносабат билан сизга қайта бошдан бу юмушларни нима учун бошқармоққа тегишли эканлигингизни қисқача тушунтирамиз.

Албатта, йўлдошингизга қовушиб, ўз уйингизга келганингизда йўлдошингиз билан тирикчилигингизни бирлаштирган бўласиз. Ушал кундан бошлаб икковингизнинг турмушингиз бирлашган демакдир. Шунинг учун бу уйингизнинг саодатига тегишли юмушларни ҳам орангизда бўлиб қўйишга ва бу бўлинган юмушларни бошқармоққа тегишлидирсиз. Шундай бўлса бир уйнинг хонимининг юмушлари, деб кўрсатиладурган ишларни бошқармоқдан албатта, тортинмасангиз керакдир.

Утган сўзларимиздан уйдаги ишларингизнинг бир нечасини ўргандингизки, унлар билан бир даражагача юмушларингизни адо қилган бўласиз. Энди қуйидаги ишларни ҳам бошқарсангиз ҳар ҳолда баданингизни чарчатадирган ишлардан ҳам қутулиб, ақлий яъни ҳисоб ва фикр ишларига ўтасиз.

Баҳор мавсумида ҳар кун чойшабларни бир мартаба офтобга ёйиб қўйингиз. Ҳар баҳорда уйнинг ҳар ёғини, сандали ва печкаларни тозалаб кўтарингиз. Кўрпа ва ёстуқларнинг ғилофларини ва бошқа чойшабларга тегишли нарсалар билан пардаларни ювингиз. Пўстунларни тозаланг. Кўрпачалар билан гилам, намат ва бўйраларни қоқтирингиз. Тахтадан ясалган нарсаларни ялтиратингиз.

Рамка, чорчўба (тўрт кўзли ром) ойналарини тушуриб чангдан ва доғдан тозартингиз. Ёғли бўёвли жойларни собунли илиқ сув билан артиб қўймоқни ёдингиздан чиқармангиз.

Куз вақти келганда ана шу озодаликларни такрор этингиз. Ҳамда сандал ва печкаларни ўз жойларига қўйиб тайёрланг. Бу мавсумда ҳам кўрпа ва ёстуқ каби нарсаларни яна бир мартаба тозаламоқ керакдир.

Бу ергача айтилиб келган озодаликлар учун ҳамма вақт уйда ҳар хил парлар, юнгли ва пахтали латталар, турли супурғилар, маъданий нарсаларга керакли дорулар ва парашоклар топилиб турса бутун ишларингиз осонлик билан ва ўз вақтида бошқарилмоғи мумкин бўлур. Бундай нарсалардан ва бошқа асбоблардан уйингизда қанча бўлмоғи лозимлиги тўғрисида биз ҳеч бир дея олмаймиз. Негаким, унларнинг миқдорини фақат ўз эҳтиёжингиз ва даромадингиз тағин айта оладир. Сизнинг бундаги мақсадингиз фақат ўз назофат (тозаллик) ва таҳоратингизни мукамаллаштирамакдан иборат бўлса, бу нарсаларнинг ҳаммасини ўзингиз ҳал қила оласиз.

Жомашов масаласи эса ҳар уйга кўра бошқа турли бўладир. Шундай бўлса ҳам ҳар ҳафтада бир мартаба учинчи фаслда билдирганимиз бўйинча кир юндириб, сандуқ, яхдон (музлатгич) ва шкаф каби жойларга жойлаштириб қўйсангиз, осонроқ бир равишда назофатингизни сақлаган бўласиз.

Назофат ва таҳорати буткул бўлган бир уйда ҳамма вақт хуш табиатли ва бадан саломатлиги бўлади. Бундай уйларда ҳар қайси дардлар ҳам жуда оз учрай-

дир. Хоним-қизларимиз ҳар ҳолда бу масалага жуда ортуқ аҳамият бергайлар. Негаким, бундай қимматдор диққат ва ишлар орқали ҳам ўз сиҳатларини сақлайдирлар ва ҳамда ҳар кимнинг севгиларини ўзларига қаратиб, дунёда яшамоқнинг чин маъносини тушунган ва бахтли яшаган бўладилар. Қандай бахтлидирки, у хонимлар ўзларининг барча юмушларини бошқарадилар ва таҳоратларини мукамаллаштирган бўладилар.

Юз минг офарин у онлаларгаки, шундай ўз юмушини билиб бошқаргувчи бир хонимнинг диққат ва назорати остида умр ўтказадирлар. Раҳмат у халққаки, ҳар бир уйларида бундай қимматдор бирор жавҳари бордир. Хонимлари, оналари шу тартибда етишган халқлар ҳеч бир вақт оёқ ости бўлмаслар. Умид этамизки, бизнинг ҳамма хоним-қизларимиз ҳам бундан кейин ўзларининг хонимлик ва оналик юмушларини бутунлай бошқариб юртимизга бахт ва ўрозлик бағишлайдилар.

Хоним-қизлар!

Хизмат қилингиз, саъй этингиз ўзингизнинг ҳимматинсонлик, чин хонимлик юмушларингизни бошқариб, юртимизни обод ва кўнгилларни шод этингиз. Ҳаммаларингиз узун умр (ли), бахтли ва тавфиқли бўлгайсиз.

ТАСАРРУФГА РИОЯТ

Хоним-қизлар!

Севиқли уйингизни йўлга солмоқ, умрингизни ўрозлик билан ўтказмак учун албатта, кўп нарсалардан камчилигингиз бўладир. Эҳтиёж, яъни зорлик шундай ёмон бир нарсадирки, бу нарса ҳоким бўлган мамлакатлар ҳароб бўладир, халқлар емириладир. Бу фалокат ҳукмрон бўлган хонумонлар ёнадир. Бунинг панжасяга тушган юраклар эзиладир. Шунинг учун уй ишларида, хона ичларида ҳам кўп нарсаларга, кўп кишиларга зор бўлмасликка сизнинг диққат қилишингиз керакдир. Негаким, мамлакатимиз сизнинг уйлариингиздан иборатдир. Сизлар хонавайрон бўлсангиз, бизнинг юртимизда ҳам бойқушлар ўтар.

Ҳеч яширин эмасдирки, ҳеч бир мамлакат, ҳеч бир миллат, ҳеч бир уй, ҳеч бир киши эҳтиёждан бутунлай фориғ бўла олмас. Бутун муҳтож бўлмоқ бошқа, баъзи вақтларда эҳтиёж сезмак бошқадир. Табиийдирки, бутун оч, яланғоч, уйсиз, жойсиз кишилар кўп вақтларда

виждонларининг буйруқларига тоқат кўрсата олмай нафсларига тобеъ бўладилар.

Емак, ичмак, киймак, ётмоқ учун ҳар турли ёмонликларни, жиноятларни ишлашга чорасиз қоладилар.

Хоним-қизлар!

Эҳтиёж даражасига кўра бўладир.

Мисол: баъзи одамлар бордирки, тақдирлар, кийимлари, уйлари, жойлари, деганлари, ишлари бордир. Лекин эҳтиёждан қутила олмаслар. Эҳтимолки, бундай одамларнинг ҳам бошқа эҳтиёжлари бордир. Негаким, бунларнинг ўқимоқлари, болаларни ўқитмоқлари, саёҳатга чиқмоқлари бордирки, бундай ишларнинг манфати ўзларидан бошқа халқ учун ҳам зарурдир.

Халқнинг эҳтиёжи эса улуғдир ва муқаддасдир. Мамлакатимизнинг абадийлиги, халқимизнинг тараққийси учун бизда эҳтиёждан кўп нима бордир? Демак, англашиладики, сиз хонимлар, эҳтиёж ичида эзилиб қолсангиз уйингиз вайрон ва юртимиз паришон бўладир.

Биобарин, эҳтиёжни бўлдиrhoқ учун бор ақлингизни, бор кучингизни сарф этингиз.

Хоним-қизлар!

Эҳтиёж тўғрисидаги кичкина сўзларимизни эшитгандан кейин ҳеч бир аёлнинг, бир кимсанинг, бир нарсанинг эҳтиёжсиз бўла олмаслигини, эҳтиёжнинг балки инсонларини ишламакка савқ (ҳаракат) этганлигини, бунинг соясида дунёнинг тараққий этганлигини ёдингизга келтириб, бизнинг сўзимизни қайтармоқ, албатта — ҳар қанча бўлса ҳам эҳтиёжли бўлмоқ истайсиз ҳолбуки бир оз бунда янглишасиз.

Эҳтиёж билан эҳтиёж орасида жуда кўп фарқ бўлгани каби ҳар кимнинг эҳтиёжига қарши қиладирган тадбирларига кўра камроқ зорлик тортиши мумкиндир. Бизнинг бу масалани узатмоқдан мақсадимиз шудирки, китобчамизни ўқиган ҳар хоним-қиз бир даражагача оз муҳтож бўлсин, уйини зорлик ичида вайрон қилмасун учундир.

Хоним-қизлар!

Эҳтиёжсиз яшамоқнинг дарвоқе имкони йўқдир. Лекин тадбирли равишда бир йўли бордирки, асил бизнинг мақсадимиз ҳам удир. У эса исрофдан қочмоқ, ҳар бир нарсани кераклигича сарф этмак, ҳар бир нарсдан кўпроқ фойдаланиш йўлларини билмакдир. Бу уч зарур йўриқни пойлаб борсангиз харажатингиз камроқ бўла-

ди, оз нарсадан кўп ишлар чиқар, ҳатто бир нарсадан икки қабат фойда топиладир.

Бунларни баҳо қилмоқ, тез кунда сафил бўлмаслик учун тубанда кўрсатиладирган йўлларга яхши диққат қилишингизни керак санаймиз.

Хоним-қизлар!

Хоҳ овқатга тегишли бўлсун ва хоҳ ўтун ва кўмир нарсалар бўлсун, уйингизда сақланмоғи мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммасини чакана қилмасдан кўплаб ва тўплаб олдирмоққа диққат этингиз. Ҳар қайси бир нарсанинг уй ичида кўплаб бўлиши ва тўплаб олиниши кўп фойдалидир.

Ҳам арзон олинур, ҳам ўз мавсумида тўпланур, ҳамда ҳар вақт уйда топилуб турадир.

Бундай ишлар бир уйнинг иқтисод ва тасарруфи юзасидан жуда керакдир. Шунинг баробарида ҳар нарсанинг яхшисини олмоққа диққат этилсун.

Хоним-қизлар!

Ҳеч бир нарсани ҳеч бир кимсадан қарзга олманг. Насия муомалаларидан сақланмоқ уй ишларида энг зарур бир нарсадир. Агар қарзга олсангиз насия бергучилар молларининг ёмон қисмини ортуқ баҳо билан берадирлар. Сиз ҳам насия муомалага ўрганиб қолсангиз бора-бора кўпайиб сизни эзадир. Куннинг бирида ҳамма нарсаларни йўқ баҳосига сотиб, қарзларингизни бермакка тегишли бўласиз. Ҳатто бу муомала кўпайиб кетса бор-йўғингизни сарф этиб ҳам қарз юкидан қутула олмай қоласиз.

Хоним-қизлар!

Ҳар қанча сақланмоғи мумкин бўлган нарсаларни кўплаб олсангиз ҳам албатта, баъзи нарсаларни чакана қилиб олмоқдан қутулиб бўлмайдир.

Шунинг учун баъзи боққол, қассоб, ва атторлар билан муомала қилмоқ лозим келади. Шундай вақтларда баққол, қассоб ва аттор каби дўкондорларнинг энг тўғри ва номусликлари билан олиш қилинсун. Бундай дўкондорлар билан муомала қилишда кўп қоида бордир. Бу қоидаларни муомала қилганингизда жуда яхши тушунишингизга амин бўлганимиз учун айрича сўз сўзламакни керак билмадик.

Хоним-қизлар!

Ҳар ҳолда қуруқ бўлмоқ шарти билан қанд ва собунни етарлик даражада олдириб қўймоғингиз лозим-

дир. Қуруқ бўлса ҳам арзон тушадир, ҳам яхши сақланадир. Ҳамда оз сарф бўлади. Ёз вақтида эса кўплаб ўтув ва кўмир олдиришни ёдингиздан чиқарманглар! Негаким, қиш вақтида ҳам оз топиладур, ҳам ҳўл бўладир, ҳамда баҳоси ортадир.

Хоним-қизлар!

Бунлардан бошқа ҳар бирингизнинг мураббо, турший (мазали) шарбат ясамоқни ўрганишингиз керакдир.

Агар сариёғ, ёғ эритишни ҳам ўрганиб қўйсангиз юзингиз оқарадир.

БИЛДИРИШ

Яқинда шу китобни ёзуб босдиргучи муҳаррирнинг «Совчи» исмдаги китоби босилиб тарқалгусидир. Бу китоб оила ҳаётининг иккинчи китоби бўлиб, уйланмак тўғрисида ёш ўсмирларга йўлдошлик қиладир ва маслаҳат берадир. Ҳар бир уйда бу китобдан бир дона бўлувини ҳозирдан тавсия этамиз.

Саид Аҳрорий орзулаган баҳор

Бундан бор-йўғи ўн-ўн икки йил аввал Саид Аҳрорий номи адабий жамоатчиликка мутлақо нотаниш эди. «Родина» журнаlining 1989 йил сонларидан бирида Бухоро инқилоби тўғрисидаги мақоланинг эълон қилиниши билан бу ном таниқли журналист ва таржимон Холида Аҳророва хонадони осмонида митти юлдуз ўла-роқ нурлана бошлади. Мана, ўтган қисқа давр ичида бу юлдуз секин-аста ёруғлик таратиб, XIX асрнинг 20-йиллари ўзбек маърифати ва маданияти тарихидаги ёрқин сиймолардан бири бўлганини намойиш этмоқ-да. Бу гўзал ҳақиқат унинг фарзанди Холида Аҳророванинг фидойиларча олиб борган изланишлари туфайли равшанлик касб этди, десак, адолатдан бўлади.

Фалакнинг ғаройиб ишларига қаранг. Саид Аҳрорийнинг отаси Абдурашидхўжа асли хўжандлик ўзига тўқ кишилардан бўлиб, XIX асрнинг 80-йилларида Каъбатиллони зиёрат этиш иштиёқида мусулмон оламининг муқаддас ҳисобланган шаҳарларига бориб, ўша шаҳарлардан бири — Мадинада муқим яшаб қолган. Саид Аҳрорий ҳам 1895 йили худди шу ерда дунёга келган. Абдурашидхўжа Аҳрор ўғли Хўжандда туғилиб, ўша ердаги мадрасада таҳсил кўргани ва савдо ишлари билан шуғуллангани учун ўзбек, форс ва араб тилларини яхши билар ва ўзининг бу билими «ўлик товар» бўлиб қолишини истамас эди. Шунинг учун ҳам у олис сафарни ихтиёр қилиб, Саудия Арабистонида ўн йилдан зиёдроқ вақт яшаб, тижорат билан шуғулланган эса-да, маърифат булоқларидан баҳраманд бўлиб туришни унутмади. Тўнғич фарзанди туғилгандан кейин, тахминан 1903—1905-йилларда Туркияга кўчиб келиб, Истанбул шаҳрида истиқомат қила бошлади. Эҳтимол, у ёлғиз фарзандининг араб оламига сингиб кетишини истамагандир. Ўзи туғилиб ўсган Туркистоннинг чор ҳокимияти тасарруфида мустамлака сифатида, бўғиқ бир муҳитда яшаб келаётгани унинг она ватанига қайтишига монелик қилгани ҳам аён ҳақиқатдир. Ҳар ҳолда у фарзанди мактаб ёшига етганда уни туркий

халқлар тили ва тарихи билан ошно қилиш мақсадида яшаш манзилини ўзгартирди, десак тўғри бўлар. Аммо, буни қарангки, Муҳаммад Саид Истанбулдаги гимназияда таҳсил кўриб, сўнг олти ойлик ҳарбий курсларни тугатгач, Биринчи жаҳон уруши бошланиб, уни ҳам ўзининг оловли жабҳасига тортди. Муҳаммад Саид Дарданел учун бўлган жангларда иштирок этиб, Галицияда асир тушди ва тақдир тақозоси билан миллий уйғониш шабадалари эсиб турган Туркистонга — Тошкентга келди.

Кейинчалик ўзининг Туркистон хотираларини эълон қилган Рожи Чақирўз бу хотираларда, жумладан, Саид Аҳрорийнинг шу йиллардаги ҳаёти тўғрисида маълумот берди. Бу маълумот билан танишиш фойдадан холи бўлмас, деган умидда уни ҳурматли китобхон эътиборига ҳавола этаман:

«...1918 йилнинг январь ойи бошларида Тошкент вокзалига келдик. Поезддан тушибоқ, улар турган (Саид Аҳрорий каби дўстларини айтмоқчи — Н.К.) «Ирфон» мактабига йўл олдик. Дўстларимиз билан кўришганимиздан сўнг бизни яқиндаги ҳаммомга олиб бордилар. Ҳаммом Истанбул ёки Онадўлидаги ҳаммомлардан деярли фарқ қилмас эди. Вагонларда узоқ вақт қилинган саёҳатдан кейин ҳаммом бизни дунёга янгидан келтиргандай бўлди. Дўстларимиз берган янги кийимларни кийиб олдик. Эскиларини эса ёқиб юбордик. Ўсган соқоқ билан ва эски кийимларда хотира учун расмга тушмаганимизга ҳанузгача афсусланаман...»

Бу сўзларни келтиришдан мурод ҳурматли китобхон эътиборини 20-йиллар арафасидаги Туркистон ҳаётига жалб этиш, ўша давр манзараларини тасаввур этишига кўмаклашишдир. 1918 йилнинг Рожи Чақирўз дўстлари билан Тошкентга етиб келган январь ойи бошларида ҳали Туркистон Мухторият ҳукумати большевиклар томонидан тугатилиб, Фарғона водийси қонга ботирилмаган, мухторият раҳбарлари ва тарафдорлари қувғин остига олинмаган, демак, Тошкентда ҳам нисбатан осойишталик ҳукм сурмоқда эди. Мунаввар қори Абдурашидхонов раҳбарлигидаги тошкентлик зиёлилар шундай бир шароитда фақат бир мақсад — Туркистон Мухторият ҳукуматининг мавқеини мустаҳкамлаш, унинг таъсир ва фаолият доирасини Тошкент ҳисобига кенгайтириш мақсади билан яшамоқда эдилар. Бу мақсадни амалга ошириш учун эса Феврал инқилобидан

кейин Тошкентда ташкил этилган тараққийпарвар жамият ва фирқаларни сиёсий куч даражасига олиб чиқиш, истиқлолчилик ҳаракати сафларини кенгайтириш ва ёш авлодни ватанпарварлик, истиқлолсеварлик руҳида тарбиялаш лозим эди. Саид Аҳрорий ва унинг дўстлари худди шундай тарихий бир шароитда Тошкентга келган эдилар.

Миллий уйғониш ҳаракатининг XX аср бошларидаги тарихий ўрни қанчалик муҳим бўлмасин ва бу ҳаракат тўғрисида қанчалик кўп сўзлар айтилмасин, Туркистондаги маърифатпарвар кишилар сафи биз ўйлаганчалик зич бўлмаган. Хусусан, Тошкент мактабларида ҳатто 1917—1920 йилларда ҳам малакали ўқитувчилар етишмаган. Шунинг учун ҳам Мунаввар қори Абдурашидхонов хорижда ўрта ва олий ўқув юртларида таҳсил кўриб, нафақат туркий халқлар тарихи ва адабиётини яхши билган, балки музыка ва театрдан ҳам яхши хабардор бўлган кишилардан даставвал Тошкент мактабларида ўқитувчи сифатида фойдаланишни лозим, деб топди.

Рожи Чақирўз ўз хотираларида Меҳмет исмлиқ сафдошининг йўлда оғир хасталикка чалиниши ҳақида сўзлаб, бундай ёзган:

«Меҳметбой зотилжам бўлган экан. Соғайиб, касалхонадан чиқиши билан йўлимизда давом этмоқчи бўлдик, аммо Ашхобод йўли ёпилгани ҳақидаги хабар бизни тўхтатди. Шимолда эса генерал Дутов қўшинлари бўлиб, қизиллар ва оқлар ўртасида жанглар давом этмоқда эди. Шу сабабли Тошкентда янги очила бошлаган мактабларда маълум бир муддат ўқитувчилик қилишга қарор қилдик...»

Бу хотиралар орадан анча вақт ўтгандан кейин ёзилганлиги сабабли ундаги баъзи бир номларда чалкашлик юз берганлиги табиий. Масалан, Саид Аҳрорий ишлаган мактаб ҳам Бешоғоч маҳалласида эмас, балки Уқчи маҳалласида бўлган ва бу мактаб кейинчалик «Ватан» деб аталган. Саид Аҳрорий шу мактабда ўқитувчилик қилиш билан бир қаторда «Изчилар тўдаси» деб аталган тўғарак ҳам ташкил этган.

Саид Аҳрорийнинг қизи Холида Аҳророва ёшлиқ пайтида уйда кўргани бир суратни эслаб, уни бундай тасвир ва тавсиф этган: «Уқчи маҳалласидаги «Ватан» мактаби ҳовлисида олинган бу суратда бир қанотда кашшоф таёқларини ўнг ёнбошда тик тутган, бир хилда

кийинган болакайлар — кашшофлар ва иккинчи қанот-да духовой оркестр ва унинг ортида ўсмир ёшдаги талабалар, ўрталикда ўтирган ўқитувчилар ва улар орасида менинг дадам Муҳаммад Саид Аҳрорий».

«Изчи», «изчилар» сўзи бугун тилимизнинг луғат хазинасида мустақил маънони англатувчи сўз сифатида қарийб қўлланмайди. Эҳтимол, бу сўз Саид Аҳрорийга қадар ҳам адабий муомалада бўлмагандир. Лекин 20-йиллар арафасида янги зуваладаги ёшлар авлодини тарбиялаб етиштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Саид Аҳрорий бу сўзни «янги йўл очувчи», «ҳали инсон изи тушмаган йўлдан борувчи», «кашшоф» маъносида қўллаганлиги шубҳасиз. Саид Аҳрорийнинг бошқа муаллимлардан фарқи у шу юртнинг, шу халқнинг фарзанди эди. Шунинг учун ҳам навқирон йигит ўзининг кейинги ҳаётини ўз ватани ва халқининг маориф ва маданиятига бағишлашга қарор қилди.

Саид Аҳрорий Тошкентга келганида аср бошларида уйғонган жадидчилик ҳаракати ўз тарихининг иккинчи босқичига кирган, бу ҳаракат елкани энди Чор ҳокимиятининг шамолига эмас, ёш, аммо қонталаб Совет ҳокимиятининг кўтарилиш олдида турган бўронига қарши ўлароқ илгариламоқда эди. Бу ҳаракатга раҳбарлик қилаётган Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Мунаввар қори Абдурашидхонов жадидчиликнинг большевиклар ҳукмронлик қилаётган шароитидаги тактикасини ишлаб чиқиб, икки йўналишда фаолият олиб бормоқда эдилар. Буларнинг биринчиси — мактаб ва маориф соҳаси бўлиб, Саид Аҳрорий ва унинг биродарлари ўзбек жадидларининг шу соҳадаги фаолиятларида елкадош бўлдилар. Агар аср бошларидаги «усули жадида» мактаблари эски мактаб билан бирга рус-тузем мактабларига қарши ўлароқ майдонга келган бўлса, жадид маърифатпарварлари ва турк зобитлари миллий мактабларнинг советлашиш жараёнига йўл қўймаслик мақсадида таълим ва тарбия ишларини олиб бордилар. Турк зобитлари келган вақтда (1918) Тошкентдаги бошланғич ўрта мактаблар сони 72 та эди. Бирин-кетин очилаётган мактабларга ўқитувчи топиш қийин бўлгани учун ҳам турк зобитларининг келиши айни муддао бўлди.

Иккинчи йўналиш — Совет давлатининг мустамлакачилик сиёсатига қарши, Ўзбекистоннинг мустақил давлат бўлиши йўлида олиб борилган истиқлолчилик ҳаракатидир.

Четдан қараганда, икки йўналишдан иборат бўлиб кўринган ҳаракат аслида Мунаввар қори Абдурашидхонов, Саид Аҳрорий сингари ҳам у, ҳам бу йўналишни барабар олиб борган ўнлаб маърифатпарварлар туфайли ривожга кирган эди. Бунинг Саъдулла қори Шермухамедовнинг 1929 йил 12 ноябр кунини бўлиб ўтган тергов чоғида берган қуйидаги маълумотидан ҳам сезса бўлади: «Саид афанди, — деган эди у. — ...Давлатимиз ҳимоясига кўксимизни қалқон қилишимиз керак. Бунинг учун ҳарбий ишни билиш зарур», — дерди.

Ана шундай жиддий мақсад билан ташкил этилган «Изчилар тўдаси» ва бошқа тўдалар фаолияти Совет давлати тегишли идораларининг назорат доирасидан четда қолмаган. 1927 йили тузилган ва Холида Аҳророванинг «Изларини излайман» рисоласида эълон қилинган маълумотномада эса бу ҳақда қуйидаги сўзлар ёзилган:

«Муҳаммад Саид, Абдуваҳоб Муродий, Фатхулла Умарий (Ўзбек давлат труппаси артисти), Мирносир (бўйнинг ўғли), Мирҳамидбой, Акмал Икромов (Ўз ВКП (б) Марказий Қўмитаси масъул котиби), Аъзам Ёқуб ташаббуси билан 1918 йилнинг 1 сентябрида «Ватан» мактаби биносида «Изчилар тўдаси» ташкил этилди.

Биринчи ташкилий мажлисда юқорида санаб ўтилган кишилар отряд президиумига кирдилар. Ташкилотнинг доимий раиси қилиб Муҳаммад Саид сайланди. Абдуваҳоб Муродий муовин, Фатхулла Умарий котиб, Мирҳамид Миршаропов хазинабон, Мирносир, Акмал Икромов ва Аъзам Ёқубий аъзо қилиб сайландилар.

Тўданинг олдига қўйилган мақсад: 16 ёшдан 30 ёшгача бўлган ёшларга миллий байроқ остида илм бериш, улардан мутахассислар тайёрлаш, уларни жисмоний етук қилиб тарбиялашдан иборат бўлиб, илм олиш учун хорижга жўнатиш, санъатни ривожлантириш, адабиёт ва матбуотни миллий руҳда барпо этиш, ҳарбий ўқувни йўлга қўйиш ва охир-оқибатда Туркистон халқини миллий мустақиллик учун курашчи қилиб тарбиялашдан иборатдир.

Дастурга қараганда туркий миллатга мансуб (ўзбек, қozoқ, қирғиз, татар ва ҳоказо) бўлган 18 ёшдан 30 ёшгача, тўда ғояларига хизмат қилишга тайёр, унинг дастурини қабул қилган ҳар қандай шахс аъзо бўлиши мумкин. Аъзоликка ўтиш бадали (аъзо бўлаётган шахс-

нинг имкониятидан келиб чиқиб) ҳайъат тарафидан белгиланади. Камбағал, ишсиз, ўқишни тугатмаганлардан аъзолик бадали олинмайди, балки моддий имконияти яхшироқ бўлганларга солиқ солинади.

Отряд ҳузурида қуйидаги тўғарақлар ишлайди:

1. Духовой оркестр (Ўзбеклар орасида биринчи духовой оркестр ана шу «Изчилар тўдаси» тарафидан ташкил этилган).

2. Миллий мусиқа тўғарағи.

3. Физкултура.

4. Театр тўдаси.

5. Таълим-тарбия курслари.

6. Саводсизликни битириш курслари...

Тўданинг моддий бойлиги аъзолик бадаллари, қўйган спектакллари, томоша кечалари, сайрлар ва лекциялардан келадиган тушумлар ва хайр-эҳсонлардан иборат. Тўда аъзоси саводини чиқаришга, илм олишга, ҳеч бўлмаганда бир ҳунар эгаси бўлишга, ҳар куни физкултура қилишга (шу жумладан, ҳарбий машғулот билан икки соат шуғулланишга, иқтисод режимига итоат этишга, шахсий ҳаётда ўзгариш ясашга (овруполашишга), ўзидан юқори лавозимдагиларга (ўқувчилар — синф раҳбарларига, взвод командирлари ва бошқаларга) итоаткор бўлишга, тегишли форма-либосларини озода қилиб кийишга эътиборли бўлмоғи лозим...

ГПУ хуфиялари томонидан тузилган бу маълумотномада эҳтимол «Изчилар тўдаси» амалга оширмаган ва амалга оширишни мақсад қилиб ҳам қўймаган масалалар бордир. Лекин шунга қарамай, Саид Аҳрорийнинг тўда раҳбари сифатидаги фаолияти унинг ижтимоий ва адабий ҳаётининг энг ёрқин саҳифаларидан биридир. Агар унинг ушбу тўпламдан жой олган ёшлар мавзудаги мақолаларини ҳам шу ўринда тилга олиб ўтсак, демак, у Ўзбекистоннинг келажаги ёшлар билан чамбарчас боғлиқ бўлгани учун 1918 йилнинг бошларидаёқ янги авлодни тарбиялашга астойдил бел боғлаган. Саид Аҳрорий, хуфия идора ифодаси билан айтганимизда, ёшларга миллий байроқ остида билим бериш, улардан давр талабидаги мутахассисларни тайёрлаш, жисмоний етук бўлиши учун зарур чора ва тадбирларни кўриш, охиروقибатда ўзбек халқини миллий мустақиллик учун курашчи қилиб тарбиялашга интилган. Демак, у ҳозирги кунда таълим-тарбия тизими олдига қўйилган мақсад

ва вазифаларни 20-йиллар арафасидаёқ бажаришга киришган.

Юқорида келтирилган тарихий фактлардан шу нарса маълум бўладики, бу муаллимлар иш дастурини белгилаш ва амалга оширишда таълим-тарбия масаласига ёлғиз ўзларининг қарашлари, билимлари ва манфаатлари нуқтан назаридан ёндошмаганлар. Аксинча, бу тўдаларнинг аксариси қошида таҳририят ҳайъати бўлиб, таниқли маърифатпарварлар, ёзувчилар ва журналистлар шу ҳайъатнинг аъзоси бўлганлар. Таълим ва тарбия дастури, ижро этилган асар (қўшиқ, декламация, пьеса)лар шу аъзоларнинг назари ва тасдигидан ўтган.

Ушбу фикримизни Саид Аҳрорийнинг 1919 йил 17 октябрда Ҳамзага йўллаган хати ҳам тасдиқлайди. Ҳамза Тошкентда бўлган кунларида Саид Аҳрорий унга бундай сўзлар билан мурожаат этган:

«Муҳтарам афандим!

15 октябрда бўлгон умумий йиғилишимизда 1200 сўм маош ила «Изчилар тўдаси» ҳайъати таҳририясига қабул этилдингиз. Бундан сўнгга Сизни ҳақиқий бир Изчи деб танувимиз ила баробар тўдамизнинг ҳайъати таҳририясидан, деб биламиз. Тўдамизга пьесаларингиз бўлса, берувингизни ўтунув ила баробар маънавий ёрдамингизни рижо этамиз...»

Афсуски, биз С. Аҳрорийнинг Ҳамза билан «Изчилар тўдаси»да ҳамкорлик қилиш ҳақидаги режаси нима билан тугагани ҳақида бирор маълумотга эга эмасмиз. Аммо Ҳамза «Лошмон фожиаси» спектакли билан Тошкентга гастролга келган пайтда «Турк кучи» тўдаси билан ижодий ҳамкорлик қилишга розилик билдиргани ҳақида маълумотлар бор.

30-йилларда бўлиб ўтган тергов ва суд жараёнларида «Изчилар тўдаси» аксилинқилобий-пантуркистик ташкилот сифатида тилга олинади. Шу маънода у «Миллий иттиҳод» ташкилоти қошидаги ячейка ҳисобланган. Бундай маълумотлар маҳбуслардан мажбурлаб олинганлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Аммо айни пайтда «Изчилар тўдаси»нинг, тўғрироғи, Саид Аҳрорийнинг «Миллий иттиҳод» ташкилотига дахлдор, деб топилишида ҳақиқат зарралари йўқ эмас.

Тўғри, тарихий шароит С. Аҳрорийга ўз фаолиятининг тилга олинган соҳаларида мунтазам иш олиб бориш имкониятини бермади. Унинг «Ватан» мактабидаги

ўқитувчилик фаолияти ҳам, «Изчилар тўдаси»даги ғайрат-шижоати ҳам, қатор газеталар чиқариш билан чароғон бўлган ҳаёти ҳам бир йил-икки йилдан, нари борса уч йилдан узоққа чўзилмади. Ҳатто «Ватан» мактаби бор-йўғи икки синфдан иборат бўлган. Ёш Совет давлати С. Аҳрорий сингари оташқалб кишиларнинг халқни уйғотиш йўлидаги фаолиятига дам-бадам болта уриб турган. Шу сабабли бўлса керак, у 1920 йилнинг кузида Бухорога бориб, ёш бухороликлар партиясига аъзо бўлиб киради. Уша йилнинг октябр ойдан бошлаб эса Бухоро Марказий инқилобий қўмитаси ва Марказий Иштирокчиюни фирқасининг фикр тарқатувчиси «Бухоро ахбори» газетасида муҳаррир вазифасида хизмат қилади.

У газета идорасига янги келган кунлари «Сўнгсиз қиш» деган қуйидаги сочмани ёзиб, эълон қилган:

«Бир кун келиб, барча гуллар, оғочлар кучли бир ел билан йиқилиб, ерни ўпадилар. Япроқлар учиб, чаманлар йиғлайдурлар ва бутун очунни қайғули бир тус чулғаб оладур... Гуллар сўлиб, табиат ўладир..»

Бироқ бу сўлғун гуллар, йиқиқ бир кун яна жонланиб, турли туслар билан безанарлар, титроқ ишқлар ва кулимсировчи гуллар бир янги қуёшдан жон топадилар, демак, янгидан кўклам қайғиб келган бўлур.

Менинг ўйноқ хаёлларим қайғу қорлари билан оғуллонғон ҳолда учқон сайин бахтсиз руҳим тугамоқда, қурмоқда ва сарғармоқдадир...

Бироқ... менинг, оҳ! Уксик руҳим, сенинг ўз кўкларингга қовушар эҳтимолинг ҳеч-да йўқдир».

Ушбу сочманинг иккинчи бандини ўқиганингизда кўнглингизга қўнган ғубор тарқагандек бўлади. Лекин муаллиф ўзини эзиб турган руҳий ҳолатни ҳатлаб ўтолмайди ва сочмани нохуш бир оҳангда тугатади. Уксиз руҳининг ўз кўклами билан туташиб истиқболни йўқлигидан фиғон кўтаради.

Саид Аҳрорий бундан бир йил аввал — 1919 йили Вазираҳон деган тошкентлик соҳибжамол қизга уйланиб, бахт кошонасига эришган эди. Орадан бир йил ўтгач, нега унинг ўйноқ хаёлларини қор босади? Ё Вазираҳон Тошкентда қолгани учун шоирнинг руҳи бахтсизлик ва ўксизлик либосини кийдимми?

Ушбу сочма ёзилганидан уч кун кейин — 1920 йил 29 ноябрда С. Аҳрорий «Ёшларимизга» деган публицистик мақола ёзиб, уни бундай сўзлар билан бошлайди:

«Фалокатзада бир халқнинг мадор-тасаллиси, умид-истиқболи ёшларида...»

Бу сўзлар тагида С. Аҳрорийнинг шахсан ўзи чеккан изтироб ва аламлар ҳам бор. Унинг сочмадаги бадбин кайфияти теварак-атрофдаги нохуш вазият туфайли туғилган. Унга, у сингари ўнлаб ва юзлаб зиёдиларга ГПУ кун бермаган, улар бошлаган ташаббусларни ниҳол пайтидаёқ қирқиб-йўқ қилиб турган. Шунинг учун ҳам у умидсиз ва руҳсиз. Шунинг учун ҳам у ўз назар-этиборини ёш авлодга қаратган.

Саид Аҳрорий қисқа умрининг нисбатан катта қисмини Бухорода кечирди. У 1921 йили газета муҳаррири лавозимини Чўлпонга топшириб, ўзи Бокуга йўл олди ва бир мунча фурсат Бухоро Халқ Совет республикасининг Озарбайжондаги консули бўлиб ишлади. Унинг бу дипломатик лавозимда қачонгача хизмат қилгани ва консуллик вазифаси тугагач, қачон ва қаерга боргани, нима билан шуғуллангани маълум эмас. 1926 йил 8 май санали хуфияномада С. Аҳрорийнинг Ўзбекистон ССР Молия халқ комиссарлигидан кетгани ҳамда Ҳожи Муин ва Мажидовнинг тавсияси билан «Зарафшон» газетасига ишга ўтгани ҳақида узуқ-юлуқ маълумот бор. У 1930 йил 12 ноябрда ҳибсга олинганида эса Самарқанддаги Молия-иқтисод техникумида ўқитувчилик қилаётган эди. Агар «Турк ўчоғи» қошидаги мактабда С. Аҳрорийнинг она тили, жуғрофия ва умумий тарихдан, Абдуваҳоб Муродийнинг эса математика ва табиатшуносликдан дарс берганини эйтиборга олсак, демак, Молия-иқтисод техникумида ҳам мазкур фанлардан дарс берган бўлиши мумкин.

Ушбу сўнгсўзнинг гарчанд охирироғида бўлса-да, архив ҳужжатларида мавжуд бўлган баъзи бир маълумотларни ҳурматли китобхонлар эйтиборига ҳавола этишни истар эдим. Модомики, биз С. Аҳрорийнинг ҳаёт йўли билан мавжуд имконият доирасида озми-кўпми танишаётган эканмиз, унинг оила аъзолари ҳақида ҳам муайян тасаввур ҳосил қилишимиз ўринли бўлади.

Саид Аҳрорий қамоққа олинган 1930 йилнинг кузида у билан хотини Вазираҳон уч фарзанднинг ота-онаси эдилар. Уларнинг тўнғич ўғиллари Аҳмаджон 8, қизлари Холида 3, кенжа фарзандлари Кенгаш эса бир ярим ёшда бўлган. Бугунги кунда бу фарзандлардан фақат иккитаси — Холида билан Кенгаш (Эркин) Аҳроровлар ҳаётдир. Агар Аҳмаджон Иккинчи жаҳон уру-

ши йиллари Ленинград бўсағасида кечган жангларда ҳалок бўлмаганида ўзбек рассомлари оиласи яна бир истеъдодли мусаввирга бойиган бўларди.

Саид Аҳрорий турмушнинг турли машаққатли сўқ-моқларидан ўтиб, Тошкентга келганида ота-онасиз ва ака-укасиз бўлганидек, Вазираҳон ҳам қип-қизил етим эди. Шунинг учун бўлса керак, улар биргаликда кечирган ҳаётларининг дастлабки кунларидан бошлаб бир-бирларига суяниб қолишди, бир-бирларига таянч бўлишди. Айниқса, Саид Аҳрорий гарчанд ўз ватанига келган эса-да, дастлаб ўзини мусофир сизди. Орадан уч йил ўтиб, Аҳмаджон туғилган пайтда ўзини Саҳрон Қабирдаги ёлғиз дарахтдек ҳис этган кунларини эслаб, Саид Аҳрорий бундай ёзган эди:

Йўқсулликлар, айрилиқлар мени бутун эзганда
Ёлғизликнинг наштарлари мени бутун эзганда,
Ҳаётимнинг баҳорини сен келтирдинг бирликда,
Сен келган кун руҳим теран севгилар-ла безанди.

Меҳрибоним! Бу қоронғу очунимда биргина
Сен эурсан оппоқ, ёруғ юзли юлдузим.
Сен мен билан бўлган сайин қайғу кирмас кўнглимга,
Фидо сенга ёзувларим, шеърларим, ҳар сўзим.

Вазирим, кул, хандалар соч маним нурсиз умримга,
Вужуд бериб, жон бағишла гўзал тилакларимга!
Тилагингча очил, яйра, ўйнаб яшна, қанотлан,
Булбул каби сайраб учгил, яша маним бахтимга!

Бу сатрлар қоғозга тушган 1922 йилнинг 3 сентябрида Саид Аҳрорий Бокуда Бухоро республикасининг консули бўлиб хизмат қилаётган эди. Чамаси, у янги фарзандли рафиқасини Бухорода қолдириб кетган, шунинг учун ҳам дил рози бўлиб туғилган шеърларини унга хат орқали йўллар ва бу шеърларида Вазираҳонга бўлган муҳаббатини турли пардаларда, гўзал бир шаклда куйлар эди.

Билмадим, ўша пайтда никоҳ тўйининг бир, икки ва ҳоказо йиллигини нишонлаш расмда эдими, лекин ҳар ҳолда бизга шу нарса маълумки, 1926 йилнинг 13 мартида Саид Аҳрорий Вазираҳон билан оила қурганининг 7 йиллигини кичик бир доирада нишонлаб, зиёфат берган. Бизга етиб келган маълумотларга кўра, ўша йилнинг 9 мартида Тошкентдан Маннон Уйғур раҳбарлигида бир гуруҳ санъаткорлар Самарқандга бориб, Фит-

рат пьесаси асосида сахналаштирилган «Ҳинд ихтилолчилари» спектаклини намоиш этган ва шу кунларда ўз гастролларини давом эттираётган эдилар. Саид Аҳрорий бу санъаткорларнинг аксари билан яқин муносабатда бўлгани учун уларни ҳам оилавий байрамга таклиф этган эди.

Бундай фактлар Саид Аҳрорийнинг нафақат ижтимоий, балки оилавий ҳаёт майдонида ҳам ўз даврининг энг илғор кишиларидан бири бўлганидан шаҳодат беради.

Шу ўринда яна бир ибратли ҳолатга тўхтаб ўтиш жоиз. Қузатишлар шуни кўрсатадики, С. Аҳрорий хотинига бўлган туйғуларини шеър ва хат тарзида изҳор этиш орқасида секин-аста шеърят бўстони сари яқинлашиб келди. Шубҳасиз, мен унинг дастлабки шеърлари норасида изчилар куйлаган шарқийлар ҳам бўлиши мумкинлигини эътибордан қочирмайман. Лекин шеърятнинг юраги лирика эканлигини унутмаслик керак. С. Аҳрорий лирик шеърларининг туғилиши эса севиқли хотини билан боғлиқ.

Одатда С. Аҳрорий ва Вазираҳон сингари суянч тоғлари бўлмаган жуфтларнинг муҳаббатли ҳаёти булутсиз кенгликларда кечади. Лекин улар яшаган давр суронли, уларни қуршаган муҳит эса мураккаб эди. Ва бу давр уларни ўз тўлқинлари билан осмон баравар кўтариши мумкин бўлганидек, бирор баҳайбат қояга уриб, парча-парча қилиши ҳам ҳеч гап эмас эди.

Улар турмушининг еттинчи йили ёзилган С. Аҳрорий шеърлари орасида «Армон» деган шеър ҳам бор. Бу шеърнинг-да шоир хотинига бағишланганлиги шубҳасиз. Аммо унинг мазмуни, аввалги шеърдагидек, равон туйғулар фавворасини эслатмайди. Мана, агар ишонмасангиз:

Ёр олдига борай, деб кўп урундим,
Қонга ботиб, тиканларда сўрундим...
Эсим кетди, элга ёмон кўрундим,
Йўл очилсин, севганимга қовушай!

Армон излаб ўздим узун борлиқдан,
Кўп толиқдим ва зерикдим торлиқдан...
Жондан тўйдим, бошдан кечдим аниқдан,
Тоғлар чўксин, армонимга эришай.

«Ерни тепма, сочиласан», дейдилар,
Юксалишдан мени қаттиқ тийдилар...
Улар халққа ёвуз душман эдилар,
Қанот, тирноқ беринг, учай, тирмашай,
Ёр олдига етишай...

С. Аҳрорийнинг Самарқанддалик пайтида хотинидан олисда яшагани бизга маълум эмас. Шунинг учун ҳам ушбу шеърнинг ёзилишига боис бўлган воқеанинг бир учи биз учун сир бўлиб қолади. Лекин, барибир, шеърда лирик қаҳрамон билан унинг ёрини бир-биридан ажратган бир куч борки, шоир шу кучни энгиб, йўлни очиб, тоғларни чўқдириб, севимли ёрига етишмоқчи. С. Аҳрорий ана шу лирик сюжетни тасвирлаш жараёнида ўз севгисини улуғлаш билан бирга шеърятнинг шоҳсупаси сари дадил кўтарилиб ҳам боради. Агар у шундай шеърларни ёзишда давом этганида XX аср ўзбек шеърятининг улкан сиймоларидан бири бўлиб қолиши шубҳасиз эди.

Лекин у шу даврда яшаган бошқа маърифатпарварлар сингари, ўзини сочишга, даврнинг турли-туман ўткинчи юмушларини бажаришга мажбур бўлди. Ва бу ишлари билан ҳам халққа астойдил хизмат қилди.

Шубҳасиз, С. Аҳрорий сахий қалам соҳиби эди. У журналист сифатида, қаламкаш педагог сифатида турли долзарб масалаларда ўнлаб мақолалар ёзди. Бу мақолаларни ўқир эканмиз, унинг фикр доираси, фаолият доираси бениҳоя кенг бўлганидан ҳайратга тушамиз. У ўзининг қайноқ фаолияти давомида ҳатто театр санъатини ҳам унутмади. Эҳтимол, Маннон Уйғурлар билан, ўзбек профессионал театрининг қалдирғочлари билан доимий мулоқотда бўлган зиёлининг саҳна асарини ёзиши табиийдир. Агар С. Аҳрорийнинг ўз қаламини «Изчилар тўда»сига раҳбарлик қилган кезларидаёқ синаб кўрганини эътиборга олсак, унинг 1929 йили «Қизил аскар» деган олти пардали драма ёзганига ажабланмасак ҳам бўлади. Бу пьесанинг матни билан танишиш муаллифнинг драматургия қонун-қоидаларини яхши билгани, театрни, саҳнани чуқур ҳис этганини кўрсатади.

Шундай қизгин фаолият билан шугулланган С. Аҳрорий шаҳардан-шаҳарга кўчар экан, бир қанча вақт оиласи билан уйсиз-жойсиз, оғир маиший аҳволда яшган. Шу сабабли у 1925 йили Қаршидан Бухорога кел-

ганида (демак, у бир мунча вақт Қаршида ҳам яшаб ишлаган) уй жиҳозлари-ю яхшигина кутубхонасини шаҳар маҳаллий хўжалик бўлимига қарашли босмахона ҳисобчиси Ошчепковнинг уйида қолдирган. (Бу китоблар орасида «Изчилар тўдаси» йиғилишларининг қайдномалари ҳам бўлган.) Саид Аҳрорийнинг тергов пайтида берган қуйидаги кўрғазмаси эса унинг шу йиллардаги ҳаёти ва ижтимоий қарашлари ҳақидаги тасаввуримизни гоят бойитади:

«1927 йилнинг март ойида Қогон (Янги Бухоро)нинг терговчиси Бухоро Давлат нашриётининг иши бўйича чақирувнома юборди. Мен бу чақирувномани оилам билан бирга Самарқандга келган кунларимда олдим. Хотиним кўзи ёригандан кейин эндигина ўзига кела бошлаган эди. Уйсиз-жойсиз, жуда ҳам оғир моддий аҳволда яшаётган эдик. Шунинг учун Янги Бухорога мутлақо боргим келмади. Шу ҳақда икки ой давомида ўйлаганимга қарамай, бирор иложини тополмадим. Ниҳоят, май ойида, муддат тугашига 3 кунгина қолганда Юнус Маҳмудийнинг уйдан Акмал Икромовга қўнғироқ қилиб, унга шахсий масала бўйича жуда муҳим ишим борлигини айтдим ва у шу куннинг эртасига, соат 4 да уйда кутишга ваъда берди.

Мен эртасига унинг уйига бордим. У ёлғиз эди. У мени жуда яхши кутиб олди. Мен унга Янги Бухородаги терговчидан Бухоро Давлат нашриёти бўйича чақирувнома олганлигимни, оилавий аҳволим яхши эмаслигини, борди-ю Янги Бухорога борсам, маҳаллий суд идораларидаги сансалорлик оқибатида 5—6 ой сўроқ қилинмай ўтиришим мумкинлигини айтдим...»

Шу ерда С. Аҳрорий сўзларини бўлиб, унинг 1920—1921 йилларда Бухдавнашр раҳбари бўлиб ишлаганлигини айтиш керак бўлади. Эҳтимол, у Бокудаги консуллик вазифасини ўтагач, яна Бухорога қайтиб, давлат нашриётига раҳбарлик қилишда давом этгандир. Агар шу йилларда Бухоро Халқ Совет республикасининг Файзулла Хўжаевдан бошқа арбобларига, чунончи, Фитратга қарши ҳам иш қўзғатилиб, уларнинг Бухородан қувғин қилинганлигини эсга олсак, С. Аҳрорийнинг юқорида келтирилган сўзлари бир оз ойдинлашади.

Ушбу учрашувнинг давоми Акмал Икромовнинг Марказқўмдаги ишхонасида бўлиб ўтган. С. Аҳрорийни таш-

вишлантирган масала бўйича бир тўхтамга келинган, суҳбат бошқа ўзганга кўчган:

Акмал: Бизнинг Ўзбекистонимиз сизга ёқяптими?

Мен: Қайси маънода ёқаётганини билмоқчисиз?

Акмал: Гап бунда эмас. Сизнинг фикрингизча, бизнинг режамиз яхши эканми ёки...?

Мен: Сенинг бу сўзларингдан ҳеч нарсани тушулма-япман!

Акмал: Сизлар гарчанд туркий халқларни бирлаштирамиз, деб айтган бўлсангиз ҳам амалда ҳеч нарсани ҳал қила олмадингиз. Сизлар Туркистон, Бухоро ва Хивани бир-биридан ажратиб турдингиз, биз бўлсак, биринчи навбатда бу уч вилоятдан битта давлатни ташкил этдик. Биринчи навбатда ўзбекларни бир жойга тўпладик.

Мен: Жуда яхши иш қилдингиз. Мен миллий чеғаралашни шу мақсадда ўтказганингиз ҳақида мутлақо ўйламаган эканман.

Акмал: Чунки сизлар ўзбеклар ҳақида ўзингиздан бошқа ҳеч ким қайғурмайди, деб ўйлар эдингиз. («Миллий иттиҳод»га шама қилди)».

Суҳбат ана шу тарзда қизғин тус олган бир пайтда А. Икромовнинг ҳузурига Манжара кириб келади ва суҳбатга нуқта қўйилади.

Менимча, бу суҳбатда кўтарилган масала ғоят муҳим бўлиб, ҳар икки томоннинг айтган гаплари устида ўйлаш зарур бўлади.

Шу ўринда яна бир тарихий фактни эслаш ўринли. 1927 йил майида бўлиб ўтган маданият ходимларининг 1-қурултойида Акмал Икромов нутқ сўзлаб, ўша пайтда машҳур бўлган бир қанча зиёлиларни бадном этиб ташлаган. Ҳатто «Изчилар тўдаси»га ўхшаш бир қанча тўдалар шаънига ҳам бўлмағур сўзларни айтган. Нутқ тугаб, танаффус эълон қилинган, Саид Аҳрорий Акмал Икромовнинг қошига бориб, бошқа эски зиёлилар қаторида ўзининг ҳам танқид қилинмагани сабаби билан қизиққан. Шунда Акмал Икромов: «Сизни астойдил ҳурмат қилганим учун номингизни булғашни истамадим», — деган. У бу сўзларни бежиз айтмаган. Саид Аҳрорий жамоат арбоби сифатида ҳам, инсон сифатида ҳам ҳурматга сазовор киши эди.

Саид Аҳрорий қаерда хизмат қилмасин, унинг қалби ва шуурида фақат битта истак — Ватан ва халқини озод кўриш истаги яшарди. Бу, фақат истаккина эмас,

балки ўқитувчи-журналист ҳаётининг мазмун ва моҳияти ҳам эди. У ана шу орзу-истагини рўёбга чиқариш йўлида курашди ва ҳалок бўлди. Совет давлати Саид Аҳрорийни 1931 йил 25 апрелда Москвада маслакдош дўстлари билан бирга отиб ташлади.

Халқ ва Ватан озодлиги, равнақи ва мустақиллиги йўлида кечган ҳаёт гўзал ҳаётдир!

Наим Қаримов

МУНДАРИЖА

Нашриётдан	5
Истиқлол одами — Саид Аҳрорий	7
I. Миллий ҳиссиёт ва истиқлол муҳофазаси	
<i>(Сиёсий ва ижтимоий аҳволга доир мақолалар)</i>	11
Яшмаоқ орзуси	11
Инглизларнинг сўнг умиди	15
Турклик жараёни	18
Ҳадид ҳаёти билан	21
Уруш ва яраш	24
Мустақил Бухоро	26
Дўстлик муносабати	27
Вазифа бошида	29
Осори атиқалар текширилади	31
Таржимачиликнинг ислоҳи	33
II. Артилсин кўзлардан ҳасрат намлари	
<i>(Бадиий асарлардан намуналар)</i>	35
Тонг отқанда	35
Сўнгсиз қиш	36
Қайтиш	36
Қонга қон	37
Уйқудан сўнг	39
Юртнинг товуши	39
Армон йўлинда	40
Соғиниш	40
Эрк қўшиғи	40
Кўкламда	41
Истайманки	42
Унутмаймиз	42
Ўқсима	43
Ёрим десам	43
Очинг бағриңгизни	44
III. Фикр ва ахлоқ муносабати	
<i>(Тарбия масалаларига оид мақолалар)</i>	46
Таълим ва тарбиянинг нисонга қараши	46
Фикр тарбияси	49
Ҳофиза кучи	54
Қандай киши мураббий бўла олади?	59
Эски-янги тарбия усулларидаги айирмалар	64
IV. Онла китоби	
<i>(Хоним-қизларимизга тортиқ)</i>	72
Сеп яша!	72
Сўз боши	72
Нима қилиш керак?	73
Бир куннинг ишлари	75
Ҳафта ва ой ичиди	79
Оғир ишлар	81
Тасарруфга ривоят	83
Сўнгсўз. Саид Аҳрорий орзулаган баҳор	87

Адабий-бадиий нашр
САНД АҲРОРИЙ
ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Тошкент «Маънавият» 2001

Мухаррир Т. Ҳобилов
Рассом Х. Зиёхонов
Техн. муҳаррир Т. Зологилова
Мусаҳҳиҳ Ҳ. Аҳмедова

Теринга 11.07.2001 й.да берилди. Босишга 25.09.2001 й.да рухсат этилди. Бичими 84×108¹/₃₂. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б.т. 5,46. Шартли кр-отт. 5,88. Нашр т. 5,43. 3500 нусха. Буюртма № 102. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41-уй. Шартнома 44—01.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй, 2001.

А 99

Аҳрорий Саид.

Танланган асарлар /Тўплаб, нашрга тайёрловчи Х. Аҳорова. — Т.: Маънавият, 2001. — 104 б. — (Истиқлол қаҳрамонлари).

Уз2